

RAÍGAMES

REVISTA DE ARTE, CULTURA E TRADICIÓN POPULARES

Outubro de 2017

nº 41

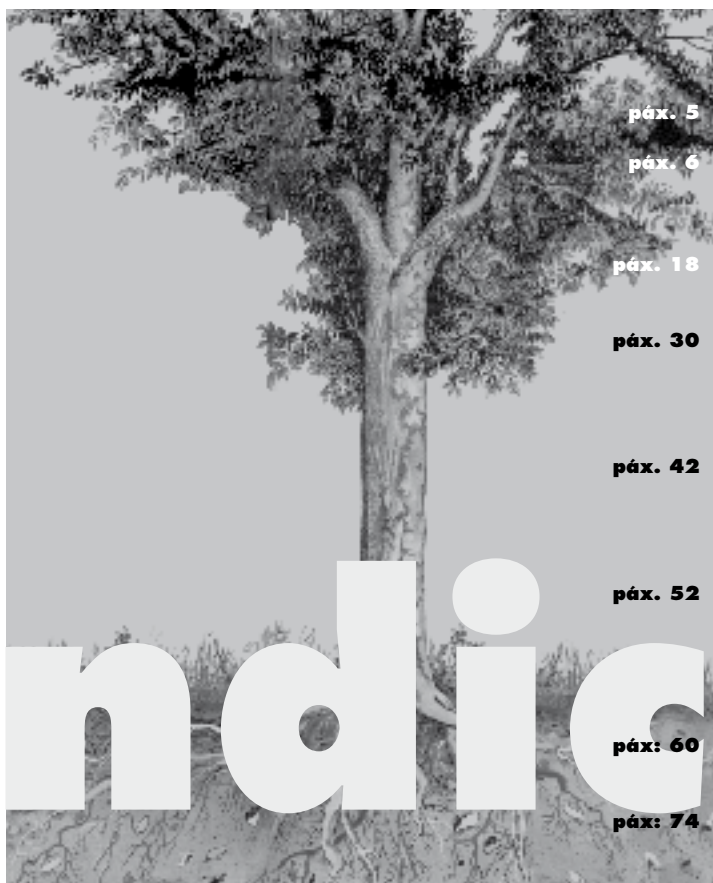

40 aniversario
Museo do
Pobo Galego
1977 - 2017

REVISTA DE ARTE, CULTURA E TRADICIÓN POPULARES

 DEPUTACIÓN
OURENSE
CENTRO DE CULTURA POPULAR
XAQUÍN
LORENZO

índic

páx. 5

páx. 6

páx. 18

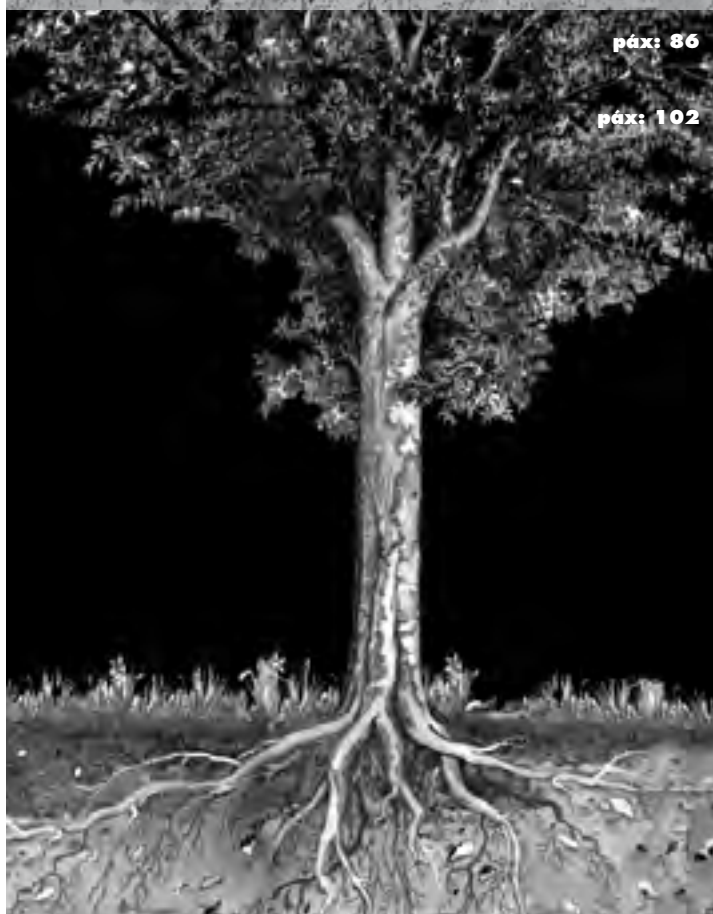
páx. 30

páx. 42

páx. 52

páx. 60

páx. 74

páx. 86

páx. 102

Editorial

ENCOL DAS ORIXES DOS MUSEOS E COLECCIÓN ETNOGRÁFICAS EN GALICIA

Francisco Fariña Busto

O MUSEO DO POBO GALEGO, MUSEO INTEGRAL E SINTETIZADOR

Fátima Braña Rey

XAQUÍN LORENZO FERNÁNDEZ, DO SEMINARIO DE ESTUDOS GALEGOS AO MUSEO DO POBO GALEGO

Carlos García Martínez

María Xosé Fernández Cerviño

O ARQUIVO DE XAQUÍN LORENZO NO MUSEO DO POBO GALEGO. UNHA ESCOLMA DOS DOCUMENTOS ALLEOS

Ana I. Mateos Vara

Rosa M^a. Méndez García

O ARQUIVO DO PATRIMONIO ORAL DA IDENTIDADE (APOI) DO MUSEO DO POBO GALEGO ESTÁ NA REDE EN <http://apoi.museodopobo.gal>

María Concepción Losada Vázquez

Manuel Vilar Álvarez

VOLTA A BANDE. DECEMBRO 2015

Dorothe Schubarth

A PROVINCIA E A CIDADE DE OURENSE NA COLECCIÓN CARTOGRÁFICA DO MUSEO DO POBO GALEGO [1763-1936]

Clodio González Pérez

CONSTRUCCIÓN POPULARES DAS SERRAS OURENSÁS

Manuel Caamaño Suárez

APUNTAMENTOS PARA UNHA ETNOGRAFÍA DAS CULTURAS DO VIÑO EN GALICIA

Xosé Carlos Sierra Rodríguez

Portada:

Fotografía de Tino Viz - Margen

REVISTA DE ARTE, CULTURA E TRADICIÓN POPULARES

Dirección **Mariló e Xulio Fernández Senra**

Secretaría **Fco. Javier Álvarez Campos**

Coordinación **Clodio González Pérez**

Colaboración especial **Museo do Pobo Galego**

Fotografías **Arquivo do Museo do Pobo Galego
Arquivo Raigame**

Icono Raigame (contraportada) **Tomás Vega Pato**

Coordinación xeral **Centro de Cultura Popular Xaquín Lorenzo F.**

Edita

Todas aquelas persoas que teñan

interese en publicar artigos ou traba-

llos nesta revista poden dirixirse a:

RAIGAME

Aptdo. 484

Tlf. e Fax 988 317 880

32080 - Ourense

ccpraigamepublicacions@depourense.es

www.ccpxaquinlorenzo.es

Deseño e Realización infográfica **disigna edenia**

Impresión **Imprenta Deputación Provincial Ourense**

Dep. Legal **OU - 75/95**

I.S.S.N. **1136-3207**

Revista de distribución gratuíta pre-

via subscripción no correo electrónico

anteriormente indicado.

Tódolos dereitos de reprodución, adaptación, tradución ou representación dos textos, ilustracións e fotografías están reservados, e só poderán ser exercidos por terceiros previa solicitude e correspondente permiso dos editores ou dos autores.

No ano 1976 constituíuse en Santiago de Compostela o Padroado encargado de poñer en marcha unha iniciativa cívica denominada *Museo do Pobo Galego*. Falecido o patriarca Don Ramón Otero Pedrayo, foi un fiel seguidor seu, Don Xaquín Lorenzo Fernández, o primeiro presidente do Padroado, e Don Xesús Taboada Chivite, tamén ourensán, o primeiro Vicepresidente, mentres que outro venerable herdeiro das figuras da *Xeración Nós* e o *Seminario de Estudos Galegos*, Don Antonio Fraguas, se facía cargo da dirección do Museo. O MPG abriu axiña as portas, o 29 de outubro de 1977, e a súa continuidade como centro museístico, así como lugar de conservación e difusión da nosa cultura con proxección de futuro, sen lucro e con moito voluntarismo, está avalada polo feito de que neste ano de 2017 celebra o seu XL aniversario en total actividade.

O MPG nace coa clara vocación de ser un lugar de referencia para toda Galicia, e mesmo para proxectar a nosa identidade alén dos nosos lindeiros. Pero tamén son moi meritorias outras iniciativas que se centran en ámbitos máis restrinxidos, complementando coa súa actividade o labor de dar a coñecer as plurais facianas do noso ser cultural. Neste sentido non deixa de ser unha feliz coincidencia que, no mesmo ano no que abre as portas o MPG, naza en Ourense o Colectivo *Castro Floxo*, berce inicial do que acabarán medrando, coa axuda da Excm. Deputación Provincial, a *Escola de Danzas de Ourense*, o *Centro de Cultura Popular Xaquín Lorenzo*, unha publicación de referencia inevitable para os estudos etnográfico-folclóricos como é *Raigame*, e unha actividade como a *Romaría Raigame* de Vilanova dos Infantes, con continuidade, cada 17 de maio, dende o 2002.

O Museo do Pobo Galego como referente de galeguidade e o conxunto de organizacións e actividades antes citado como referente de ourensanismo mantiveron sempre unha relación de amizade e simpatía mutua, derivada de moi diversas razóns. Unha delas é a de contar con referentes individuais comúns tan destacados como os citados Don Xaquín Lorenzo Fernández e Don Xesús Taboada Chivite, dos que temos a satisfacción de que no MPG estean as súas bibliotecas e outros materiais. Outra pode ser a importante participación de persoas vinculadas do Museo en actividades como os *Congresos de Patrimonio Etnográfico* celebrados en Ourense nos últimos 14 anos. Con todo, é neste 2017 cando esta empatía cobrou especial carta de natureza porque foi galardoado co *Premio Adolfo Enríquez da Romaría Raigame*, un recoñecemento que nos enche de orgullo aos que xiramos arredor do Museo do Pobo Galego.

Este ano de moi especial fusión entre Ourense e a galeguidade ten unha última manifestación no feito de que a revista *Raigame* dedique o presente número ao Museo. A revista convértese así nun xeneroso, e prestixioso, escaparate onde unha ducia de homes e mulleres relacionados co MPG escriben sobre temas da nosa cultura popular, os seus problemas e a súa realidade actual. En suma, asuntos todos eles que interesan aos que queremos non só conservar e difundir o noso patrimonio etno-cultural, senón tamén procurar a súa adaptación e renovación cara o futuro.

Museo do Seminario de Estudos Galegos (c. 1932)

FRANCISCO FARIÑA BUSTO

Naceu en Ourense en 1949

Licenciado, con grao, en Filosofía e Letras pola Universidade de Santiago, 1971.

Funcionario do Corpo Facultativo de Conservadores de Museos. Director do Museo Arqueolóxico Provincial de Ourense ata a súa xubilación (1975-2011).

Patrón do Museo do Pobo Galego e Académico correspondente da Real Academia de la Historia.

Encol das orixes dos museos e coleccións etnográficas en Galicia

Francisco Fariña Busto

En 1977 comezaba a súa andaina pública o Museo do Pobo Galego (MPG) nos locais do antigo convento de San Domingos de Bonaval, cedido polo Concello de Santiago de Compostela para este fin, coa apertura das tres primeiras salas (cestería, tecido e cerámica) a partir das que foi creando ata o que hoxe é, aínda que sen ter cumprido a totalidade do seu programa inicial, pendente dunha remodelación xeral, estudada e proposta, mais que precisa de achegas económicas que escapen ás posibilidades reais e actuais do propio Museo.

Non comezaba no baleiro. Pasaran dous anos de preparativos e xestións dende a reunión inicial na sede da sección de cultura do Colexio Oficial de Arquitectos de Galicia (COAG) e das primeiras sesións convocadas para pór en marcha a idea que nacera daquel grupo inicial.

O MPG foi creado formalmente en 1976 como entidade civil coa figura xurídica de asociación -un padroado- sen fins de lucro cos obxectivos de investigar, conservar, divulgar, defender e promover a cultura

galega en todos os seus ámbitos, procurando a normalización desa cultura cara á sociedade, espertando o interese xeral pola súa realidade e propiciando a identificación da cidadanía coa personalidade colectiva mediante a creación dun museo ao servizo destes obxectivos. O sostemento do MPG está garantido polas achegas económicas e materiais (doazóns e depósitos) dos seus padróns e socios, ademais do patrocinio de diversas institucións públicas e privadas, aínda que precisa medrar convenientemente para poder cumprir os fins e obxectivos de traballo nos que se encontra implicado, tanto en número de socios como en apoios institucionais.

Cando comezou a súa andaina corría a década dos setenta do século pasado, tempo de dúbidas e vacilacións, de vontades cómplices para deixar atrás un réxime que rexeitaba a lingua galega, o xeito de ser dun país e fronte ao que aquelas novas vontades querían construír un futuro mellor, cun rexurdimento do noso pobo como suxeito dunha historia de seu. O impulso era novo, pero a idea dun Museo de Galicia tiña acadado un longo percorrido. O proxecto non

era quedarse só na antropoloxía e etnografía, senón que atendera todo o que tivera que ver coa personalidade do pobo galego. Ten, como produto dese momento histórico, unha connotación ideolóxica clara, pero sempre procurou que non fose partidista nin sectario, que permitise que no Padroado puidesen sentirse a gusto persoas de calquera ideoloxía.

Certamente entronca coa tradición do Seminario de Estudos Galegos, e foron as persoas máis vencelladas con aquel proxecto, como Xaquín Lorenzo e Antonio Fraguas, os que con máis entusiasmo acolleron e se envorcaron na idea e na realización, facendo doazón das súas bibliotecas e, no caso de don Xaquín, deixando ao Museo como herdeiro dos seus dereitos de autor. Probablemente, a eles e a outros, o MPG permitiulles facer realidade un soño que moitos outros galegos queremos perpetuar.

A idea de formar un Museo de Galicia tiña ás súas costas un longo periplo temporal. É un proxecto que ten fondas raigañas e vai da man do todo o proceso de recuperación cultural da identidade comunitaria de Galicia, dende os prolegómenos do Rexurdimento, nos mediados do século XIX, nun paralelismo non necesariamente contradictorio co desenvolvemento dos museos provinciais, como xa se declaraba nas iniciativas da Sociedad Económica de Amigos del País en 1884¹.

En paralelo cos acontecementos e as formulacións teóricas que os acompañan podemos ver como Galicia participa do movemento cultural europeo, das propostas e orientacións teóricas dos museos nesta parte do mundo e tamén como aparece nidia-mente debuxada a necesidade de afirmar a “consciencia” de comunidade galega a traveso do coñecemento da súa historia, da súa laboriosidade e industria e das realizacións artísticas e técnicas existentes e que a configuran como unha realidade colectiva moi definida e sentida polos membros da comunidade cando se definen como galegos (apreciable nos manifestos que acompañan ás diferentes convocatorias para

a realización de exposicións rexionais, provinciais ou calquera outra no século XIX) o que non é froito dunha iluminación senón consecuencia meditada dunha realidade e dunha observación que calla progresivamente na totalidade da poboación, na que xogar, no primeiro terzo do século XX, un rol moi importante o labor de promoción educativa que desenvolven e financian en Galicia as comunidades da emigración, que acolleran logo a diáspora do exilio, e as proclamas de destacados persoeiros nos medios de comunicación.

As noticias a propósito dos museos principian nos comezos da década de 1840, nas datas en que como consecuencia do proceso de Desamortización dos bens eclesiásticos se decretaron diversas medidas tendentes a evitar a perda dos elementos de carácter histórico ou artísticos daquela dependencia: cadros, esculturas, manuscritos e impresos, sobre todo, pois a prata, xoiería e outros elementos –ferro e reixas– foron obxecto de venda ou fundición, realizándose, en diversas ocasións, inventarios exhaustivos dos existentes e localizados e procurando que se gardaran nas debidas condicións denantes do seu traslado ás capitais das respectivas provincias.

Constituíronse primeiramente as chamadas *Diputacións Arqueolóxicas*, que, como a de Ourense, integraban ós correspondentes da Sociedade Arqueolóxica Madrileña e ós das Academias, sendo os seus compoñentes en bastantes casos clérigos. Nacidas polo ano 1842, agruparon a xente con preocupacións e ilustrados; o primeiro presidente da de Galicia foi don José Verea y Aguiar e o seu secretario don Antonio Neira de Mosquera, desenvolvendo un eficaz labor erudito a través dos seus informes pero tamén, nalgúns casos, político, e dou pé á creación da Academia da Arqueoloxía Española en Santiago en 1843².

Como consecuencia do Real Decreto de 1844 organízanse as *Comisiones Provinciales de Monumentos Históricos e Artísticos*, coa finalidade de poñer en servizo ós respectivos Museos e Bibliotecas Provinciais,

1. Así se recolle no “Dictamen presentado á la Sociedad Económica de Santiago acerca de la fundación del Museo Arqueológico de Galicia, siendo ponente de la Comisión D. Bernardo Barreiro de V.V. Director propietario de Galicia Diplomática”, en *Revista de la Sociedad económica de Amigos del País de Santiago*, nº 30, Santiago, 30 de xuño de 1884.

2. Cfr. B. Varela Jácome: *Monografías de Santiago y Dispersos*. Santiago: 1960; tamén J.R. Barreiro Fernández: *El levantamiento de 1846 y el nacimiento del galleguismo*, Santiago: Pico Sagro, 1977. Da de Ourense apenas coñecemos os nomes dos seus integrantes e como se fixeron algúns informes do meirande interese histórico como os de Bedoya (F. Fariña Busto: *Comisión de Monumentos Históricos e Artísticos de Ourense. 1844-1967. Aproximación histórica*. Anexos do BAvr, 33, Ourense, 2014, esp. 52 ss.).

aínda que con resultados dispares pois dous anos despois da súa constitución segundo as referencias dunha “Memoria Descriptiva” a situación galega era a seguinte: na Coruña non era posible formar o Museo pois a Delegación de Facenda negábase a entregar os obxectos; en Lugo e Pontevedra as Comisións negábanse a dar información e só en Ourense tentábase a instalación dun Museo para o que se recolleran diversas obras polo Comisionado, don Bonifacio Ruiz, ex-abade de Celanova³.

O fracaso destas tentativas de creación dos museos provinciais, agás o momentáneo servizo do Museo de Pinturas de Ourense, dou pé a matinar na idea de crear un Museo de Galicia no que se recolleran amosgas representativas das múltiples actividades dos homes en Galicia.

As primeiras propostas xurdirán en torno da que Barreiro Fernández chamou xeración de 1846 e, de novo, máis tarde, dos organizadores do Banquete de Conxo, pero houbo que gardalas ata 1858 para a proposta real da idea. En efecto, na ocasión da *Exposición Regional* de 1858 lanzouse a suxestión da creación do museo, pero non chegou a callar nunha realidade efectiva nin tan sequera a través da propia Exposición, que, pola súa banda, acadou sona e efectividade considerables.

Foron as Exposicións no século XIX un punto de referencia importante para a sociedade do momento. Aínda hoxe, a realización dunha exposición é un acontecemento, pero no século XIX foron o motor dun amplo movemento de renovación e afirmación social (a nivel individual e colectivo), non só nas exposicións universais ou nacionais, tamén a nivel local ou rexional. Teñen como obxectivos básicos explicitar as bondades da agricultura científica e instruír aos labregos, difundir os novos avances da técnica, mellorar as relacións entre produtores e consumidores, fomentar as relacións mercantís grazas á publicidade dos produtos. Ademais hai unha motivación de estimular o crecemento da produción agrícola e gandeir-

Planellas Giralt, J.; Neira, F.; de la Riva, V. M.: Catálogo metódico de los objetos exhibidos en la Exposición agrícola, industrial y artística de Galicia..., Santiago, 1858

ra, e as mostras son tamén un medio idóneo para difundir os coñecementos de novas prácticas agrarias e técnicas produtivas ou industriais. Paralelamente reivindicaban o nome do país ou rexión organizadora, aportando o seu grao de area á definición dos contidos ideolóxicos dos rexionalismos periféricos no caso das Españas (no centralismo no caso doutros países europeos) ao facer patentes as peculiaridades territoriais e, finalmente, servían de afirmación social e política dos grupos organizadores e dirixentes⁴.

E nese entorno desenvólvense tamén congresos de temática relacionada ou de interese máis xeral, por iso

3. Véxase para Ourense, J. Fernández Pérez, *Riqueza artística desaparecida: El antiguo Museo de Pinturas de Ourense*. Ourense: La Popular, 1916. Yolanda Barriocanal López e Francisco Fariña Busto, *El Museo de Pinturas de Ourense*. Ourense: Anexos do Boletín Auriense, 13, 1989. F. Fariña Busto: *Comisión de Monumentos*, citado. Con carácter xeral resulta moi indicativo da situación a *Memoria de los trabajos verificados por las Comisiones de Monumentos Históricos y Artísticos del reino*. Madrid: 1845. Imprenta nacional. Sobre a historia de cada museo: J.A. Gaya Nuño, *Historia y guía de los museos españoles*. Madrid: Espasa Calpe, 1956.

4. Sobre as características das exposicións no contexto galego do século XIX cfr.: Margarita Barral Martínez: “O espírito expositivo na época contemporánea e a organización e desenvolvemento da exposición rexional galega de 1909” en Xosé Ramón Veiga Alonso: “Desarrollo agrícola y exposiciones: (Una relación causal?)”, en *Noticiario de Historia Agraria*, nº 14, 1997, 165-192.

J. Villa-Amil y Castro: Memoria sobre la creación de un Museo Arqueológico en la Ciudad de Santiago..., Madrid, 1887

mesmo non sorprende que a carón dalgunhas destas iniciativas xurdan en Galicia movementos que miren pola formación de museos. Sucedeu un movemento deste tipo en torno á exposición de Santiago de 1846, e máis nidiamente na de 1858. No texto introdutorio do Catálogo da Exposición, firmado polas iniciais de don José Planellas Giralt, hai vagas referencia ó intento. A pesares disto, do museo nunca máis se soubo e a exposición foi, como xa dixemos, un éxito⁵.

O xermolo estaba lanzado, a idea penetrou nos medios intelectuais da época e pouco tempo despois

créanse as condicións axeitadas e así, en 1868, propónse a celebración dunha Asambleira para tratar o asunto por iniciativa da Sociedade Económica de Amigos del País de Santiago de Compostela⁶. As xornadas da Revolución Setembrina, nese mesmo ano, e as súas inmediatas consecuencias polarizaron os esforzos de moitos dos implicados na tarefa cultural na loita política directa e aínda que encontramos referencias de propostas concretas no marco das reformas propiciadas polas Xuntas Provisionais, tanto locais coma provinciais, a súa rápida disolución impediu logros concretos⁷.

Sen embargo, desta reunión de 1868 e das súas conclusión e propostas declaráranse continuadores os promotores do *Museo Arqueológico de Galicia* que na data do Centenario da Sociedade Económica de Santiago consideraron chegado o momento de pasar á execución do museo como realidade tanxible. A ocasión escollida, a seriedade dos estudos preliminares e o eco espertado na poboación a través da publicación en tódolos xornais de Galicia do chamamento que fixo a Sociedade e que difundía as ideas básicas do Programa callaron nunha recolleita de materiais e fondos que permitiron a apertura do *Museo Arqueológico Central de Galicia* o día 20 de xullo de 1884, no marco das celebracións do Centenario que se desenvolveron durante a semana do 19 ó 26 de xullo, nas instalacións que entón tiña a Sociedade Económica no edificio de San Clemente.

É evidente que o entusiasmo xerado pola creación e apertura do *Museo Arqueológico Central de Galicia* coincide cun momento crucial do “Rexurdimento” e coa incorporación dun importante núcleo santiagués ó movemento político “regionalista”, amais da renovación científica e cultural dese momento. Galicia incorpórase así ás exposicións máis novedosas da teoría e práctica museolóxica de Europa, claramente expresados nos contidos do Programa e Memoria previos do Museo, feito coincidente coa aceptación e mesmo discusión, pioneira en España, polas mesmas datas das teorías darwinianas no ámbito universitario,

5. “Testimonios y documentos: La Exposición agrícola, industrial y artística de Galicia en 1858”, *Revista de Economía de Galicia* (Vigo. Galaxia.). Año I, nº 5-6, sep-dic. 1958, 44-49. Cfr. tamén Carmen Fernández Casanova: “La exposición regional de Santiago de 1858”, en *Revista de historia contemporánea*, Nº 1, 1982, páxs. 108-137.

6. Carmen Fernández Casanova: *La Sociedad Económica de Amigos del País de Santiago en el siglo XIX. Un estudio de la organización interna y de su actuación en favor de Galicia*. Sada, A Coruña: Edic. do Castro, 1981.

7. X. R. Barreiro Fernández: *Historia de Galicia. IV. Edad contemporánea*. Vigo: Galaxia, 1981; M. Suárez Pazos: “Actividades das Xuntas Revolucionarias Galegas na educación”, en *BAvr. X*, 1980, 119-130.

como xa sinalou Alonso del Real no seu día, do mesmo que co funcionamento da sociedade El Folklore Gallego que deixa tamén nidas amosegas na valoración da vida tradicional na teoría exposta no programa do Museo.

O interese que espertou a iniciativa, a acción dos xornais, de maneira case que unánime e sen exclusión de tendencias, a prol de converter en realidade a proposta de contar cun museo oficial, de carácter máis amplo e no que se incluíra o da propia Sociedade Económica, motivaron a decisión de promover a súa creación. E así solicitouse da Administración Pública a creación dun Museo de Galicia seguindo as pautas do Museo Arqueolóxico Nacional de Madrid e doutros museos arqueolóxicos creados había pouco, e pola presión exercida encargóuselle oficialmente en 1886 o estudo preliminar xustificativo a don José Villa-Amil e Castro, xa que existían reticencias claramente indicadas no oficio no que se lle fai o encargo onde se le: *a las repetidas gestiones que por medio de la prensa y particularmente se vienen haciendo desde algún tiempo para que se establezca un Museo... y por otra parte, existiendo algunas dudas sobre si efectivamente existen elementos suficientes para la creación de un Museo de antigüedades gallegas*. (Amais dos datos propios do encargo oficial, cumpre un comentario sobre o modo de facer as cousas, en aberto contraste coas tendencias que se observan na actualidade, cen anos despois, na creación de museos, así non é de estrañar que, se aquel nacido con tódolos estudos previos non chegará a ver a vida, os de agora non pasen de decisións de papel e fonte de conflitos e liortas posteriores).

Non estivo remiso o brillante Facultativo, emporiso a iniciativa administrativa non se concretou na creación real do Museo⁸. Outro tanto aconteceu con Museo da Sociedade Económica que foi esmorecendo paulatinamente, perdéndose pronto no público conciencia da súa real existencia, sendo desmontadas as coleccións existentes. A pesares dos recoñecementos, do mantemento no tempo da iniciativa, o museo foi esmorecendo ata a súa final desaparición⁹.

F. Bouza Brey: "A creación do Museo de Galicia"
(Faro de Vigo, 28 de outubro de 1923)

8. José Villa-amil y Castro: *Memoria sobre la creación de un Museo Arqueológico en la Ciudad de Santiago, que en cumplimiento de la Real orden de 30 de junio de 1886, presenta al Excmo. Sr. Ministro de Fomento*, Madrid, 1887.

9. Ana Belén Requejo Alonso: "El Museo de la Sociedad Económica de Amigos del País de Santiago y su relación con el nacimiento de los primeros museos de Galicia", en *Boletín Avriense* XXXI (2001), 273-296, recolle todo o proceso.

Unha faciana diferente, máis centrada no eido arqueolóxico ou das belas artes ofrece o mundo do coleccionismo, que resulta en boa medida descoñe-

nos comezos do último terzo do século XIX, grandemente valorada pero da que descoñecemos o seu contido e o seu destino¹⁰. Outro tanto acontece

coa colección Sánchez Arteaga, aínda que neste caso coñezamos un dato relevante referido á xoiería castrexa: o torques Arteaga¹¹. Como ten sinalado F. Acuña Castroviejo a historia dos coleccionistas en Galicia está por facer, os máis e mellor coñecidos corresponden a tempos posteriores ao finiseculares, aínda que nese período tamén os houbo pero os seus intereses céntranse máis nos documentos, libros, moedas, medallas e obxectos litúrxicos. Nomes como Luis Rodríguez Seoane (1836-1902), Casto Sampedro y Folgar (1848-1937), Juan Fernández Gil y Casal (1863-1946), Santiago de la Iglesia (1851-1931), José Villamil y Castro (1838-1910) ou Ricardo Blanco-Cicerón (1844-1926), son claro expoñente da importancia e interese do asunto¹².

cido, pois temos información de coleccións, mesmo importantes pero das que descoñecemos case que todo. A título de exemplo podemos citar a colección de don Rafael Reguillo, radicada en Ourense

Infelizmente descoñecemos a existencia de coleccións de interese etnográfico da época, agás as noticias, xa nun período posterior da colección que tentaba don Federico Maciñeira¹³.

10. Don Rafael Reguillo membro da Comisión de Monumentos de Ourense: cfr. F. Fariña Busto: *Comisión de Monumentos...*, cit.312. Da súa colección dá a seguinte información a proposta de nomeamento como correspondente da Real Academia de Bellas Artes de San Fernando: "Rafael Reguillo, profesor de Medicina y Cirugía, investigador celoso de documentos, lápidas, medallas y toda clase de antigüedades, cuyo museo particular visitan con gusto y aprovechamiento las personas dedicadas a los estudios históricos y arqueológicos".

11. Fl. López Cuevillas: *Las joyas castreñas*. Madrid: CSIC, 1951. pp. 32 ss.

12. Fernando Acuña Castroviejo: *O coleccionismo en Galicia entre finais do século XIX e principios do XX: Ricardo Blanco Cicerón e o seu legado*. A Coruña: Real Academia de Belas Artes, da Nosa Señora do Rosario, 2014. Nuria Serrano Tellez: "Coleccionismo, museos y patrocinio artístico de las entidades privadas en Galicia", en *Revista de Museología*, 11, 1997, p. 23-29.

13. Fernando Pérez Sampedro: "Maciñeira, etnógrafo", en *Federico Maciñeira. Textos escogidos y estudios sobre su obras*. Ortigueira: Concello de Ortigueira-Deputación da Coruña, 2014, 105-177.

Incluso no ámbito eclesiástico, e coma consecuencia das iniciativas da Reunión Católica de 1889, propúxose a iniciativa da creación dun museo eclesiástico de Galicia centrado en Compostela, non tanto como museos diocesanos que era o contido da proposta, da que se advirten referencias no *Eco de Ourense*, reclamando actuacións nesa liña, sobre a que insistirá Atanasio López ou o propio Bouza Brei anos máis tarde¹⁴.

O relanzamento das iniciativas provinciais, constituíndo Museos que teñen como eixo artellador a arqueoloxía e maila historia, orientou o esforzo da creación dun Museo de Galicia cara outras facianas do coñecemento, basicamente a arte e a antropoloxía.

Precisábase dun motivo para inflamar a mecha e propalar de novo a idea e a proposta. Tardou algúns anos en xurdir unha nova convocatoria, e deberemos agardar o momento da preparación da Exposición Regional Gallega de 1909, que forneceu a nova ocasión, para o relanzamento daquel proxecto dun museo de Galicia, verdadeira teima da galegitude. No outono de 1908, a Comisión Arqueolóxica da exposición, integrada por un brillante fato de homes e

presidida por don Antonio López Ferreiro, solicita o concurso e axuda de tódolos que desexen participar.

des arxelinos, uns algo tentativos e enxebres, algo de inmediata trascendencia para o noso progreso, escogíase, en el momento de Oporto, la *Mostra de la arte*.

No se trata, pues, de hacer una feria de vanidad, esencialmente estéril. Muy al contrario: todas nuestras ansias y nuestros esfuerzos todos, van encaminados a celebrar una Exposición Arqueológica, realmente sincera, es decir, íntegra y genuina expresión del espíritu que inspiró, en otras edades, el arte de nuestro pueblo, y verdaderamente práctica y educadora en el orden de la doctrina y en el orden de la acción.

Más, para este año tiene su ventaja, que el tesoro arqueológico de un país no lo constituyen sólo los espléndidos monumentos del grande arte, más reflexivos que espontáneos, por ventura, ó las brillantes instituciones artísticas, acaso de exótica derivación; pero también, por no decir, principalmente, las sencillas, ingenuas y desinteresadas manifestaciones de la vida popular, que se reflejan en la vida cotidiana, en el tono intimo, en la canción selectiva, en la leyenda (verosímil). Pienso importa que esta idea encarecida mal en los estereotipados moldes rutinarios de las Exposiciones, llamadas de Arte Britanico-pertivo. Eso se necesita. Eso debe ser. Eso reclama, además, cuantos presencien la eficacia redentora de una Exposición Arqueológica moderna, demostrada, y á la Europa. Eso es, tal vez, lo único que atraerá, de las más distantes latitudes, muchedumbres grandes de contemplar ó considerar nuestros numerosos y singulares monumentos arqueológicos, á la vez, dulces y útiles; las cuales, además, dejarán trazados, para siempre, las causas por donde, las estradas y rutas de mañana, han de venir, en peregrinación interminable, á admirar y venerar nuestra Tierra, hermosa y rica, como tierra de progreso, que brinda á un tiempo ensueños preteritos y nobles planes.

Desarrollamos nuestra penamencia.

Constituyen el objeto de la Sección Arqueológica todos los Monumentos antiguos, debidos á la iniciativa ó al trabajo de la gente gallega; es decir, las cosas permanentes, que, en raras de tanta historia, testimonian todo cuanto integra la civilización de nuestro pueblo, á saber: principios religiosos y morales, cultos, institucionales, leyes, costumbres, ciencias, letras, artes, industrias. Puede sólo ser una reliquia, como un ladrillo romano, un fragmento verdolés ó algo vivo, como lo sea, el arte que perdura después de muchos siglos, y la vieja costumbre social, subsistente aun, inspirada por el soplo de otras épocas. Puede ser un producto artístico, como un relieve, un cuadro; ó no serlo, como no lo es un diploma, instrumento jurídico, ni una institución que creó el Instituto social. Todo lo antiguo todo lo que vivió en las edades pasadas, ó en ellas tiene sus raíces y su razón de ser; en sus palabras, todo lo que pertenece de justicia á los dominios de la Arqueología, mucho más dilatadas que los dominios del Arte, ya nos dé noticia de los aborígenes gallegos, escudidos, allá entre las vaguedades de la prehistoria, ó ya represente la última fase de la evolución de nuestra Gente al terminar la cuenta decimonónica, reclama su puesto en los pabellones de nuestra Sección, que por esto mismo, con rigurosa propiedad, denominamos Arqueológica, y publicamos Bases Ilustrativas de Historia Objetiva. Lo nuevo, lo que es hijo de la época actual, que comienza con el siglo XIX, no nos pertenece; ni tampoco aquello que de antiguo modo puede considerarse como fruto de la libre actividad gallega, siquiera importara muchísimo en una Exposición de antropología ó de paleontología regional.

Nuestro Programa, por lo tanto, está perfectamente definido en los tres grupos de objetos, que se especifican en la *Clasificación de la Sección Arqueológica*, inserta á continuación del *Reglamento General de la Exposición*:

SUPERVIVENCIAS.
DOCUMENTOS.
MONUMENTOS ARTÍSTICOS.

Comprendense bajo el nombre de *Supervivencias*, para los fines de la Exposición, los Monumentos en acción, de formas ópticas, que, teniendo lejano aborigen en cualquiera de las razas que contribuyeron á formar el pueblo gallego, viven hoy la misma vida de otro tiempo, en el ambiente de los viejos (debe), en la práctica de los errores prevencionales, ajena á las nuevas invenciones y á los tipos nuevos. Tales son: ciertas Industrias propias de pueblos habitados al pastoreo, á la agricultura y á la pesca, cual el nuestro; Industrias que, á través de los siglos, sobreviven aun con los mismos nombres y los mismos ritmos, como el de las trilladoras cambiadas el medio rural y el momento histórico en que nacieron: ejemplos: la de las Monteras, que se conserva en las aldeas del interior, y fue usada de San Isidro de Sevilla en el siglo VII, y la de la Vajilla de barro, que hoy bordea en Bergantinos y en otros caseríos gallegos, así á las cónicas alfareros por Barrojo en la *Epístola del Pícaro*.

Las Inscripciones que estudia la Epigrafía, los Pálpitos, objeto de la Paleografía Bibliográfica; las Cartas, de que trata la Paleografía Diplomática; y las Colecciones Filológicas, en las cuales se compilan, bajo la forma escrita, las traducciones de la literatura popular, Anécdotas, Proverbios, Leyendas, Romanos, Canciones, que transcriben nuestra conciencia estética y simbolizan la psicología de nuestra raza, mejor aún veces que las producciones científicas y artísticas más ó menos contemporáneas por extrínsecas influencias; la materia Lingüística, Léxico ó Gramática, en que perduran los elementos de las diversas lenguas que han contribuido á la formación de nuestra lengua regional; y las superestructuras de formas sociales, Instituciones sociales y Costumbres públicas, como la *Yenda dos Bases de Taboada* (Bases de Taboada) y el *Bailo del Nogueira*, denominadas Epigrafía en las colecciones arábicas, componen el segundo grupo, de *Documentos*, ó Monumentos escritos. Cierta que en muchas de estas preciosas Fuentes de la Historia, es muy digna de atención la forma artística del dibujo y

Exposición Regional Gallega de 1909. Sección Arqueológica

Tamén agora, e como na ocasión anterior, a resposta foi moi positiva, o éxito da Exposición grande e ben coñecido; emporiso, a pesares de se manter ó seu remate algúns materiais arqueolóxicos e etnográficos.

14. Museos eclesiásticos: «Los Museos de la Diócesis», *Galicia Diplomática*, II, 30, Santiago, 1884, p. 247. José Villamil y Castro «Museo Arqueológico. Carta de Villamil y Castro a Bernardo Barreiro de VV», *Galicia Diplomática*, IV, Santiago, 1889, pp. 305-307. Bernardo Barreiro de Vázquez Varela: «Miscelánea», *Galicia Diplomática*, II, 21, Santiago, 1883, p. 164. «Los Museos de antigüedades en Santiago», *Galicia Diplomática*, II, núm. 22, Santiago, 1883, pp. 165-166. A. Cotarelo: «Mutatio Capparum», en *Faro de Vigo*, 22 xaneiro 1920. F. Bouza Brey: «A creación do Museo de Galicia», en *Faro de Vigo*, domingo 28 de outubro de 1923. Ana Belén Requejo Alonso: «El museo de la Catedral de Santiago y el inicio de la actividad museística en la ciudad del Apóstol», en *Ars Sacra* nº 17, 113-117. Unha panorámica sobre o tema en Nuria Serrano Téllez: «La creación de museos eclesiásticos en Galicia», en *CEGal*, XLIV, 1997, 243- 280.

Exposición Regional Gallega, Santiago, 1909 (MPG: colec. De la Riva)

ficos reunidos nos claustros da Catedral de Santiago, o previsto Museo non chegou a nacer como tal, aínda que unha parte mantivera a formalidade do Museo da Sociedade Económica de Amigos del País.

A proclama da Sección Arqueolóxica da Exposición de 1909, publicada en outubro de 1908, é unha clara incitación para conseguir un éxito e unha realidade: “unha completa resurrección ideal da nosa Terra e da nosa Xente”¹⁵. E, xa que logo, o seu contido pode e debe sobrepasar o feito propiamente arqueolóxico: *Por eso queremos que la Exposición Arqueológica sea general y puramente gallega, como conviene al propósito indicado: queremos que tomen parte en esta obra regeneradora absolutamente todos los nuestros; individuos y colectividades, grandes personajes y humildes populares; las bulliciosas urbes y las solitarias aldeas, los labradores de nuestras vegas, los pastores de nuestras montañas, los marineros de nuestras costas y rías; lo mismo de acá*

que de allá, esto es, los gallegos de hoy y los gallegos de ayer, ahora nombrados astures, leoneses, zamoranos y lusitanos, que juntos, en otras épocas, hemos formado la gran Hermandad etnográfica, subsistente aun, en medio de los vaivenes de la evolución política, como prenda de una posible restauración de la vida económica, de la vida intelectual y de la vida ciudadana de la Región, ó mejor, de la gente Gallega.

A resonancia entre os círculos intelectuais e na prensa do chamamento de 1908 foi significativa, debéndose resaltar o preciso e limpo artigo de don Federico Maciñeira, resaltando a oportunidade da xestión e a conveniencia de que o museo tivera carácter antropolóxico (etnolóxico ou etnográfico)¹⁶. Pero non era Maciñeira o único que teimaba na idea dun museo de Galicia. Paralelamente podemos ver como Joaquín Arias excitaba na súa correspondencia a Oviedo y Arce para darlle pulo a esa iniciativa¹⁷.

15. Exposición Regional Gallega de 1909. Sección Arqueológica.

16. F. Maciñeira: “Para la Exposición regional de Santiago”, en *La Voz de Galicia*, 10 novembro 1908. Recollido tamén no *Boletín de la Exposición Regional de 1909*, nº 4, pp. 2-4. Unha análise detallada Belén Sáenz-Chas Díaz: “A presenza do patrimonio etnográfico na Exposición Regional Gallega de 1909”, en *Exposición Galega de 1909. Conmemoración do 1º Centenario exposición Regional Gallega. Santiago, 1909*. Santiago: Consorcio de Santiago, Museo do Pobo Galego, Instituto de Estudios Galegos “Padre Sarmiento”. 2010. 221-231.

F. Maciñeira: "Para la Exposición regional de Santiago" (*La Voz de Galicia*, 10 novembro 1908)

F. Maciñeira: "Volviendo sobre el Museo Etnográfico" (*La Voz de Galicia*, 3 xullo 1925)

Dende esa data, converteuse don Federico Maciñeira no impulsor e promotor máis eficaz da idea dun museo antropolóxico, dedicando ó asunto repetidos artigos na prensa local e rexional (*La Voz de Galicia*) e madrileña (*El Sol*). No 1915 volverá sobre o tema noutro artigo, "Un museo-exposición", sobre a conveniencia de crear na cidade da Coruña un museo de

etnografía galega, tomando como referencia parte do xa indicado no artigo anterior de 1908¹⁷.

A idea dun Museo de Galicia rexurde con forza na década dos vinte; en plena polémica sobre a localización do Arquivo Histórico de Galicia, don Fermín Bouza Brey publica no *Faro de Vigo* un apaixonado artigo a

17. Carta de Arias Sanjuro a Oviedo y Arce de 22 de xuño 1909:... Recibi su grata. Me interesó muchísimo la Exposición Arqueológica. Ojalá sirva de base para la creación de un Museo gallego, en F. Fariña Busto: "Notas arredor da Sección Arqueolóxica", en *Exposición Galega de 1909. Conmemoración do 1º Centenario exposición Regional Galega. Santiago, 1909*. Santiago: Consorcio de Santiago, Museo do Pobo Galego, Instituto de Estudos Galegos "Padre Sarmiento". 2010. 195-206.

18. F. Maciñeira: "Un museo-exposición", en *La Voz de Galicia*, 28 abril 1915.

prol da creación do Museo de Galicia. Pouco despois lanza unha nova incitación do tema Antón Vilar Ponte dende ás páxinas de *El Sol*¹⁹, e xurde a resposta de Maciñeira en dúas achegas cheas de claridade e practicismo²⁰. Pero non foi so teoría, Polas mesmas datas, foi Maciñeira un dos galegos que máis activo se mostrou para participar na “Exposición Nacional del Traje” e tamén logo no aporte de materiais á iniciativa de Hoyos y Sáinz para a creación del Museo del Pueblo Español²¹.

Non sei se cómpre subliñar a coincidencia do debate e o interese que suscita na opinión a polémica periodística coas condicións de ambiente intelectual que se viven na Universidade de Santiago e o lanzamento do Seminario de Estudos Galegos, fundado precisamente en 1923. En calquera caso, non resulta extraño que no seo do Seminario frutificasen as propostas realizadas e que xurdise un primeiro e efectivo Museo de Galicia, que tivo vida florecente e vibrante nas facianas da investigación e documentación e algo máis cativas nas da exposición, reunindo diversas coleccións que figuran abertas ó público no palacio de Fonseca, amais de nos deixar como herdo as preciosas maquetas das casas tradicionais de Hermida e Lorenzo. Pero, o que comezaba a ser fecunda realidade, mesmo coa achega das coleccións formadas pola actividade dos seus membros e colaboradores, ficou truncada en 1936.

A fractura establecida pola Guerra Civil tardou en deixar paso franco ó desenvolvemento cultural do galego, sempre timidamente e, na medida do posible, controlada e depurada dende a autori-

dade central. Será primeiro o Instituto de Estudios Gallegos “Padre Sarmiento”, que recolle o herdo e as

persoas do Seminario, durante un tempo. Tamén a conciencia do traballo realizado, o valor da etnografía galega, o vencello cos Museos Provinciais –menos sospeitosos politicamente dende a perspectiva do Réxime, aínda que aglutinan sobre si o traballo de investigación dos homes que sentiron a chamada do Seminario– permitiron a colleita de materiais e datos. Formáronse deste xeito en cada un deles pequenas series etnográficas, sempre coas limitacións derivada da penuria dos seus medios, incapaces de competir coa rapina, pero coa ilusión de chegar un día a conseguir darlle novos azos ó Museo de Galicia. Por outra banda xurdían iniciativas que tiñan en conta realidades diferenciadas, e así vemos como se articula o “Museo Massó”, a partires dunha proposta de Marconi. Ou o museo do mar de San Cibrao (Lugo) e tamén algunhas coleccións particulares. Seguía a ser precisa unha iniciativa que lle dese vida aos propósitos expresados había anos por don Vicente Risco, nunha das súas “Lerías”: a de recoller todos aqueles elementos da cultura material e espiritual que se están perdendo ou transformando para coñecelos e conservalos como medio de explicar mellor a realidade presente e poder reflexionar asisadamente sobre o noso futuro colectivo, para dicilo nas súas verbas: *Velehí está o que comporía o Museu Etnográfico... Recoller estas cousas axudando todos, é cousa doada. Cada ún de nós pode proporcionar unhas cantas. Pois, posto que debemos e podemos, non compre máis que queiramos*²².

V. Risco: “*Leria. Do museo etnográfico*” (Galicia, 1925)

19. A. Vilar Ponte: “En torno a la idea de creación de un museo”, *El Sol*, Madrid, 2 de agosto de 1924.

20. F. Maciñeira: “Aspectos Regionales. Insistiendo en lo del Museo Etnográfico”, *La Voz de Galicia*, venres 3 xullo 1925. IDEM: “Aspectos regionales. Volviendo sobre lo del Museo Etnográfico”, *La Voz de Galicia*, mércores 13 de xaneiro 1926.

21. Sobre a actividade de don Federico Maciñeira neste eido resulta do meirande interese, Fernando Pérez Sampedro: “Maciñeira, etnógrafo”, cit., onde se trata detalladamente a traxectoria do seu labor tanto en relación con esta como con outras iniciativas como o Museo del Pueblo Español de Madrid e os diferentes traballos publicados ou inéditos sobre a materia.

22. “*Leria XLVI. Do Museu Etnográfico*”, en V. Risco: *Leria*. Vigo: Galaxia, 1963.

As fondas transformacións sociais e económicas da década dos sesenta do século vinte propiciaron diversas iniciativas. Sentíase unha preocupación crescente pola perda dos apeiros e formas de vida agraria “tradicional” e aínda que nos seus artigos de prensa, no seu traballo de investigación e descrición, Risco, Lorenzo, Taboada, Laureano Prieto, favorecían a continuidade dunha idea globalizadora, a Administración prefería manter a fragmentación a través da creación de varios centros. Unha das propostas, a de meirande proxección e base, ficou case que en tal e pouco pasou do papel do Boletín Oficial foi a creación de tres museos de Artes y Costumbres Populares (O Cebreiro, Ribadavia e Combarro, en 1969, e o de Betanzos en 1974), e o seu promotor normativo, Manuel Chamoso Lamas daba pouco despois as razóns da súa proposta nun artigo que reflicte as propostas do momento, nas que a disolución do modelo socialcultural agrario actuaba de acicate²³.

Seis anos despois asistimos ó relanzamento dunha vella idea, como acabamos de ver, a creación dun Museo de Galicia, o Museo do Pobo Galego. Nesas datas, prevíase a recreación dun museo antropológico de Galicia; era evidente o baleiro que cumpría encher e así o sinalaba en canto tiña ocasión Xaquín Lorenzo. O cambio das circunstancias políticas, a partir de novembro de 1975, permitiu materializar aquel plan cunha chamada a desenvolver un proxecto unitario, artellado sobre a visión antropolóxica

de Galicia, no que confluirán as diversas perspectivas e realidades museais existentes, sen perder a súa propia identidade senón participando activamente nun proxecto no que poden colaborar cun beneficio mutuo.

A creación e posta en funcionamento do Museo do Pobo Galego favoreceu o desenvolvemento dunha articulación máis eficaz entre os diversos museos existentes e, sobre todo, dos novos museos etnográficos que foron xurdindo no territorio de Galicia²⁴, colaborando en proxectos conxuntos, xa que nacía como froito dunha antiga aspiración de ter un fito referencial onde tódolos galegos descubrísen a súa propia identidade. A personalidade cultural de Galicia necesitaba un fogar común que recollese e puidese presentar un conxunto sistematizado de obxectos que permitisen o seu estudo, coñecemento e goce, sen renunciar a ser, como se puxera de manifesto xa en 1884 un referente, cunha axeitada perspectiva do pasado pero capaz de xerar tamén horizontes de futuro. Nesa lideira andamos, a participación está aberta, pois como se di nunha campaña de captación de socios que puxemos en marcha hai pouco: “1.429.316 GALEGAS, 1.334.183 GALEGOS, UN MUSEO DO POBO GALEGO”, pretende que todos nos sintamos concernidos nunha tarefa común para ter unha representación múltiple e ricaz de Galicia coa que nos identifiquemos, manténdonos na angueira das propostas iniciais.

23. M. Chamoso Lamas: “Museos de Artes y Costumbres Populares”, en *El ideal Gallego*, extra dominical, 10 novembro 1974. IDEM, “La creación de museos de Artes y Tradiciones populares en Galicia”, en *Actas del II Congreso nacional de Artes y Costumbres Populares*. Zaragoza: Institución Fernando el Católico. 1974, 33-41.

24. Xerardo Pereiro Pérez e Manuel Villar Álvarez: “Autoimágenes y heteroimágenes en los museos etnográficos gallegos”, en *Actas del IX Congreso de Antropología del Estado Español*. Barcelona. Federación de Asociaciones de Antropología del Estado Español, Septiembre, 2002.

FÁTIMA BRAÑA REY

Patroa do Museo do Pobo Galego que se doutorou con mención europea no programa de Antropoloxía aplicada da Universidade de Santiago de Compostela. Traballa como profesora da área de Antropoloxía Social da Universidade de Vigo.

Como especialista en “patrimonio e sociedade” e en “organizacións non lucrativas” participou en diferentes proxectos en museos etnográficos galegos e ten colaborado con em-

presas de xestión patrimonial, así como con diferentes organizacións non lucrativas.

As súas publicacións están relacionadas co ámbito da antropoloxía aplicada e o patrimonio cultural, así como coa educación e colectivos en risco de exclusión.

Na actualidade a súa área de investigación continúa centrada no estudo do patrimonio cultural ampliando aos patrimonios naturais e a súa protección como as termas e os montes.

O Museo do Pobo Galego,

museo
integral
e sintetizador

Fátima Braña Rey
Universidade de Vigo

Introdución

O Museo do Pobo Galego colabora con diferentes institucións da Cultura galega. A súa andaina durante os últimos 40 anos é unha síntese das variadas pegadas dos grupos que traballan pola cultura galega. Ten colaborado con asociacións culturais, veciñais, da terceira idade, cos concellos, coas deputacións provinciais, por suposto coa Xunta de Galicia, o Consello de Cultura Galega, con diferentes iniciativas museais, xa foran públicas ou privadas, con agrupacións folclóricas, con asociacións científicas e artísticas, etc. Todas as persoas e grupos que gozan e traballan a prol de Galicia foron e son benvidos no Museo do Pobo. Así, en 40 anos este museo converteuse nun referente para Galicia, para os museos galegos e especialmente para os museos etnográficos ou etnolóxicos. Todo o traballo desenvolvido débese a unha base de colaboración que permitiu pasar dunha asociación voluntaria a unha institución que combina a vontade co traballo remunerado de profesionais. Uns e outros formaron redes de apoio e traballo que fixo posible 40 anos de conservación e difusión do patrimonio cultural galego.

O obxecto destas páxinas é comprender a importancia do Museo do Pobo como centro aglutinador de experiencias á vangarda da museoloxía en Galicia. O Museo do Pobo, desde os seus inicios no ano 1976, declárase herdeiro da tradición do Seminario de Estudos Galegos formado no comezo do século XX, pero tamén é de interese coñecer algúns dos eixos do decurso dos museos durante o pasado século xa que ten unha fonda pegada no trazo característico do museo como centro integrador.

Mudando o foco: dos obxectos aos axentes

A través da historiografía museográfica aprécianse cambios que van desde o museo como contedor de obxectos cara concepcións que priman o seu papel social (Zunzunegui, 1990; León, 1995). A preocupación pola recollida e conservación dos obxectos foi abrindo paso á función comunicativa do museo, á apertura cara a diversificación dos públicos. O cambio vén resaltar a importancia do suxeito fronte ao obxecto. Mais, por outra banda, as “testemuñas materiais” ou os “bens patrimoniais”¹ seguen a ser o eixo que articula as funcións dos museos.

1. O primeiro concepto fai referencia á definición de Museo que proporcionan os estatutos do ICOM aprobados na 22ª Asemblea xeral en Viena (Austria) o 24 de agosto de 2007, o segundo á Lei 5/2016, de 4 de maio, do patrimonio cultural de Galicia.

O museo contemporáneo consolídase, a nivel internacional, a mediados do século XX; as funcións sociais que desenvolve un museo convértese, en última instancia, na base da súa definición como institución e como organización². As funcións de difusión, exhibición, educación e promoción científica e cultural levan implícita a mesma tarefa: comunicar; e así, a través da difusión dos fondos e da ordenación en conxuntos coherentes de significación, o museo cumpre co seu labor social ao poñer ao alcance da comunidade o patrimonio que ela mesma xerou.

O museo recolle patrimonio cultural pero tamén selecciona e ordénalo. Neste senso, o museo pódese ver como un discurso xa que nos obxectos que recolle e que previamente foron patrimonializados xa está implícito un texto que revela certos valores. Pola súa parte, nas definicións instrumentais, e de acordo coa importancia dada aos públicos, a educación e difusión do patrimonio son funcións necesarias dos museos. E así, do mesmo xeito en que se utiliza o patrimonio cultural como foco de adhesión para versións identitarias de tipo étnico ou nacional, tamén entran nos discursos patrimoniais versións de identidades sexo/xenéricas ou de clase (Braña, Mariño e Mouriño, 1999; Braña Rey, 2003). Xa a finais do século XX os museos enténdense como institucións que contribúen á expresión das comunidades, e que neles custódianse, elementos que definen a relación da comunidade co territorio (Duclos, 2003); e así asistimos, a outro cambio, esta vez o cambio do foco despraza a atención do suxeito ao axente, é dicir, cambiamos a participación pasiva ante uns discursos mediados pola implicación dos públicos na acción e formulación de relatos nos museos. A comunidade xa non é quen recibe un discurso mediado senón quen participa nesa interpretación e selección dos elementos patrimoniais.

Seguindo a liña evolutiva comentada podemos traballar na análise dos museos desde a posición que ocupan obxectos patrimoniais, suxeitos representados e axentes de presentación. Os cambios anotados son comúns aos distintos tipos de museos pero, para entender máis sobre o contexto de desenvolvemento do Museo do Pobo en relación cos museos galegos, é

preciso atender á especificidade das categorías nas que se agrupan estas institucións e pararnos nos museos de carácter antropolóxico.

As categorías museísticas de acordo ás áreas científico-académicas³ son produto da diversificación das áreas de coñecemento que se veñen producindo desde o século XVIII (Prats, 2007; Sierra Rodríguez, 2013). O patrimonio histórico, artístico e arqueolóxico, este último en menor medida, teñen unha traxectoria profesional máis arraigada, mentres que o etnográfico queda como caixón de xastre no que cabe o que está adxectivado como tradicional, popular, como o reflexo do popular, ou expresións de identidade colectiva (Sierra Rodríguez, 2013). Así, patrimonio etnográfico, como categoría inserida no patrimonio cultural, preséntase coma aquela que inclúe os elementos que mostran a expresión da tradición, da memoria dun pobo, en referencia ás permanencias máis que á innovación. Seguindo esta perspectiva, os museos etnográficos entenderanse como institucións que estudan, conservan e difunden a memoria do pobo, na medida en que unha das súas funcións é a conservación do patrimonio que se vincula coas clases baixas, o presente etnográfico e a tradición. Os museos etnográficos, como institucións de custodia, divulgación e educación, convértese así en entidades privilexiadas na recreación de discursos con contidos identitarios.

Como xa se indicou, as mensaxes que as institucións museais elaboran, maioritariamente, transcenden, na súa capacidade de impacto, as paredes dos museos. Son mensaxes non exclusivamente de coñecemento formal. É dicir, nos museos non só aparecen discursos con contidos que fan referencia ás disciplinas académicas ou aos saberes científicos, tendencias artísticas, etc.; tamén aparecen significados implícitos que relacionan as temáticas discursivas con valores e ideoloxías (Prats, 1997). Máis concretamente, nos museos de etnografía clásicos nos que aparecen os arados, o carro, os apeiros de liño, etc., non só se establece un discurso sobre os procesos de traballo no campo ou co liño, senón que se entende que tales procesos son tradicionais, vinculados a un territorio e pertencen ao dominio temático

2. "Adquiere, conserva, estudia, expone y difunde el patrimonio material e inmaterial". (Ídem).

3. Non é pouco importante atender á indivisibilidade do patrimonio cultural e subliñar que a súa fragmentación en función de ámbitos académicos cumpre unha función práctica pero non teórica (Prats, 1997).

da disciplina etnográfica. Polo tanto, nos museos etnográficos non só se nos mostran instrumentos vellos e relacionados coa nosa tradición, senón que se reproducen modelos do que é tradicional, do que é a etnografía, do que é popular, do que é galego, limiao, miñado...

Deste xeito os museos etnolóxicos aparecen como institucións privilegiadas á hora de fraguar o nexo entre o obxecto, os valores que representa e os grupos que fan parte desa representación.

De museos, de etnoloxía e de como a norma os regula

O ámbito etnográfico dos museos na lexislación autonómica queda recollido na *Lei 5/2016, do 4 de maio, do patrimonio cultural de Galicia* que vén substituír a *Lei 8/1995 do patrimonio cultural de Galicia*.

En canto á definición de Museo, a Lei 5/2016 no título VIII sinala que “son institucións de carácter permanente, abertas ao público e sen finalidade de lucro, orientadas á promoción e ao desenvolvemento cultural da comunidade en xeral, por medio da recollida, adquisición, inventario, catalogación, conservación, investigación, difusión e exhibición, de forma científica, estética e didáctica, de conxuntos e coleccións de bens patrimoniais de carácter cultural que constitúen testemuños das actividades do ser humano ou do seu ámbito natural, con fins de estudo, educación, desfrute e promoción científica e cultural.” (Art. 111.1). Como ben sabemos esta definición concorda coas que recolle, ao mesmo fin, o Consello Internacional de Museos (ICOM).

En canto á especialización ou categorización patrimonial no ámbito que compete ao Museo do Pobo Galego, vemos que na Lei 5/2016 múdase a denominación de patrimonio etnográfico por patrimonio etnolóxico. Así, no título VIII dedicado aos bens

MPG: sala do tecedo

de patrimonio cultural específicos, sinala no capítulo III, que “integran o patrimonio etnolóxico de Galicia os lugares, bens mobles ou inmoables, as expresións, así como as crenzas, coñecementos, actividades e técnicas transmitidas por tradición, que se consideren relevantes ou expresión testemuñal significativa da identidade, a cultura e as formas de vida do pobo galego ao longo da historia.” (art.91). Deste xeito a norma legal elimina, no ámbito dos museos, o campo do patrimonio etnográfico para pasar á denominación etnolóxico que alude tamén a unha práctica científica que implica a comparación de fenómenos tanto diacrónica como sincronicamente, na contra da denominación etnográfica que se refire á descrición nun espazo e tempo determinados. Ademais, se inclúe no ámbito etnolóxico o moble, inmoable e inmaterial. Neste sentido os museos de etnoloxía serían aqueles que conservan, investigan e difunden a cultura popular ga-

lega, é dicir, lugares de auto-recoñecemento, e ao mesmo tempo, tamén son espazos para entender aos outros.

Na mesma categoría, o texto legal, indica os diferentes elementos con “presumible valor etnolóxico”; estes elementos son exclusivamente de carácter inmobiliario como os hórreos, as ferrarías e os recintos de feiras. Na nosa interpretación quereríamos pensar que o paso do etnográfico ao etnolóxico ía supoñer unha maior consideración aos axentes e non tanto obxectos ou procesos *per se*⁴; mais vendo que a presunción do valor etnolóxico vén da man do *status quo* polo cal séguese a primar o interese polo ámbito monumental fronte ao socio-cultural, as nosas expectativas vense frustradas e, así, pese a que a nova norma incide nos valores da inmaterialidade, a fragmentación clásica á que recorre non indica senón desatender ás persoas que están detrás dos artefactos, e salientar o ámbito monumental fronte á cotidianeidade e o ordinario propias do común.

En canto á coordinación dos centros por parte da Comunidade Autónoma de forma normativa existe a Rede de museos galegos e o Sistema galego de museos. Todos os museos recoñecidos como tal, polo goberno autonómico, sitos na Comunidade Autónoma forman parte do Sistema galego de museos que se define como a trama organizativa. Pola súa banda, a rede refírese aos mesmos museos e as súas inter-conexións. (Art. 114). Ambas figuras permiten a coordinación entre os centros recoñecidos e a xestión de formas de rexistro e custodia do patrimonio cultural moble galego. Pola súa parte, no *Decreto 314/1986, do 16 de Outubro, polo que se regula o sistema público de museos da Comunidade autónoma*, establece dúas categorías de museos: os museos propios e museos concertados (art. 3), e ambos poden formar parte da rede galega de Museos. A titularidade dos primeiros correspóndelle á Comunidade autónoma, e no segundo caso a pertenza ao Sistema galego de museos sería posible independentemente da titularidade e baixo a forma dun convenio entre titulares dos museos e Comunidade Autónoma.

O Museo do Pobo Galego como centro sintetizador

O Museo do Pobo Galego recolle a vocación holística do Seminario de Estudos Galegos, é dicir, constitúese coa vocación de agromar anteriores e diferentes iniciativas sobre o patrimonio galego e, desde a colaboración, investigar e recoller nunha mesma institución as diferentes manifestacións culturais. Ademais é un museo que naceu, como se ten dito en moitas ocasións, por iniciativa da sociedade civil para representar o pobo de Galicia.

“El 29 de octubre de 1977 se inauguró en el antiguo convento de Santo Domingo de Bonaval, en Santiago de Compostela, el Museo do Pobo Galego, que venía a hacer realidad las ideas y afanes que desde el siglo pasado habían mantenido destacadas personalidades gallegas de tener una institución que recogiese las distintas muestras de la cultura tradicional de este pueblo.” (Fernández Cerviño e Lema Bouzas, 1997).

Como se aprecia na cita seleccionada, desde o mesmo berce, o Museo do Pobo ten clara a vocación de compilador de manifestacións culturais en Galicia. Esta cerna permite coñecer que o Museo do Pobo parte dun ideario identitario no que prima recoller, investigar e mostrar as diversas manifestacións da cultura galega, pero tamén converterse nun referente para actividade cultural galega (Braña Rey, 2008).

Como dixemos no comezo a inclinación integradora do Museo do Pobo maniféstase en dous sentidos: por unha banda na faciana asociativa na que se abre a diferentes colectivos e persoas; e por outra, no ámbito da museoloxía na que o Museo do Pobo foi a materialización de experiencias anteriores procurando recoller diversos tipos de representacións culturais galegas e, ao tempo abarcando as diversidades nos públicos e as súas necesidades.

No ámbito museístico, o ideario representacional e sincrético do museo ten a súa expresión normativa no *Decreto 111/1993 de 22 de maio polo que se recoñece ao Museo do Pobo Galego como centro sin-*

4. Cabe subliñar como a denominación etnográfica vén sendo utilizada en relación a obxectos relacionados coa cultura popular, máis no ámbito da disciplina antropolóxica referímonos á etnografía con dous significados: como unha metodoloxía específica de investigación social, e, ao tempo, como o resultado do proceso de levar ao cabo esa metodoloxía. (Hammersley e Atkinson, 1994; Goetz e Le Comp, 1988; Díaz de Rada e Velasco Maíllo, 2007).

tetizador dos museos e coleccións antropolóxicas de Galicia.

Este decreto subliña que dentro das funcións da Comunidade Autónoma para mellorar a xestión e o cumprimento das finalidades dos museos galegos, é conveniente que se estableza un “único centro que actúe como cabeceira simbólica de tódolos museos e coleccións, públicos e privados, integrados no sistema, cos obxectivos de conservación, estudo e difusión de todo o patrimonio antropolóxico e histórico de Galicia.” (DOG, 1993: 3543).

A escolla do Museo do Pobo para estas tarefas, xustifícase no Decreto 111/1993 en función de tres eixos: pola experiencia no traballo co patrimonio cultural, polo seu ideario de representación e inclusivo da sociedade e cultura galegas, e tamén pola súa intención de agrupar diferentes persoas e corporacións. Revisaremos a continuación como, desde estes postulados, pódese analizar este texto normativo como unha tradución do percorrido de consolidación dunha nova forma de facer museoloxía en Galicia.

No relativo á experiencia e bo facer da xestión patrimonial do museo no Decreto 111/1993, indícase a traxectoria como centro museístico no que se teñen realizado exposicións, actividades científicas, investigación, publicacións e labores de divulgación cultural. Tamén salientase a recuperación do Convento de San Domingos de Bonaval e do patrimonio etnográfico. Este eixo de motivos para a declaración de centro sintetizador céntrase no obxecto, no ámbito puramente patrimonial no que se subliña o destacado papel do Museo do Pobo Galego como institución que recolle os elementos patrimoniais xa activados, unha institución de custodia e conservación, pero tamén de difusión.

En relación co segundo grupo de razóns, no Decreto salientase que o Museo do Pobo Galego é unha insti-

Museo Arqueolóxico Provincial de Ourense

tución cultural sen ánimo de lucro que estuda, difunde, conserva defende e promociona a cultura galega e a “súa normalización de cara á sociedade” e, desde a nosa opinión, destácase o feito de que o museo se ocupa da realidade e dos problemas da sociedade galega, así como da “necesaria identificación dos galegos coa súa personalidade colectiva”. Así recoñécese de forma legal o proceso representativo do museo e a súa achega ás versións identitarias, é dicir, a validación dos galegos como suxeitos da representación patrimonial e o Museo do Pobo como seu espazo.

Finalmente, o terceiro conxunto de inspiracións que xustifica a selección do Museo do Pobo para ser centro sintetizador, enmárcase na súa caracte-

Palloza - Museo "Casa do Sesto" (Piornedo - Cervantes) (Foto: X. R. Marín)

rística de ser unha institución plural que aglutina a persoas de diferentes ámbitos de coñecemento, intereses e tamén a diferentes institucións. Na tríade (obxecto - suxeito - axente) que establecemos no apartado anterior, este eixo respondería ao recoñecemento do museo como un grupo diverso de persoas e, tamén se admite que este grupo é quen de crear, e non só de recrear, os valores implícitos no patrimonio cultural incluíndo as versións identitarias. Parécenos interesante salienta este aspecto pois, a formulación coordinada de vontades e o interese do museo por integrar obxectos, suxeitos e axentes, implica recoñecer que o Museo do Pobo foi desenvolvéndose desde a vangarda das institucións museais e sociais.

Ademais destes tres eixos que xustifican a elección do Museo do Pobo Galego como centro sintetizador, debemos contextualizar os problemas de xestión que dan pé a unha norma que ten por obxecto o recoñe-

mento simbólico, pero tamén práctico dunha rede de institucións museais. Así, en canto ás necesidades de xestión que se argúen no Decreto para instaurar un centro sintetizador dos museos con contidos antropolóxicos e históricos, indícase a crecente demanda social de "recuperación, estudio e conservación do patrimonio antropolóxico e histórico" de Galicia (Decreto 111/1993). Para dar saída a esta demanda -na que é obvio que o museo tivo e ten un papel destacado na realización das súas funcións-, o goberno autonómico indica que o Museo do Pobo pode ser considerado como esa cabeceira espiritual e simbólica da rede de museos antropolóxicos de Galicia.

Queda pois, atender a ese incremento de sensibilidade cara a conservación do patrimonio moble galego, e comprobar como se deu a evolución dos museos que a Xunta de Galicia foi recoñecendo con carácter etnográfico e valorar ata que punto era unha necesidade contar cun centro de referencia. Buscamos entón os

distintos repositorios (López Redondo, 1993; Xunta de Galicia, 2007, Servizo galego de museos, 2017) de museos con coleccións etnográficas en Galicia e buscamos a súa data de inauguración, ou no seu defecto a data en que foron recoñecidos pola Xunta de Galicia. O resultado desta procura documental se reflicte na Táboa 1 na que se pode advertir como antes de 1976, ano no que se pon en marcha o Padroado do

Museo do Pobo Galego, so existían cinco museos con coleccións etnográficas.

Os museos provinciais de Lugo e Pontevedra son os máis antigos da listaxe e quizais por isto teñen este carácter xeral que os fixo merecedores de estar na categoría de museos con fondos etnográficos da Xunta de Galicia.

Táboa 1. Listado de museos etnográficos, etnolóxicos ou con coleccións destas tipoloxías

Denominación	Ano	Localidade - Municipio. Provincia
Museo Provincial de Pontevedra	1927	Pontevedra
Museo Provincial de Lugo	1932	Lugo
Museo de Artes e Costumes de Ribadavia	1969	Ribadavia. Ourense
Museo etnográfico do Cebreiro	1970	Pedrafita do Cebreiro. Lugo
Museo etnográfico Olimpio Liste	1972	Oseira – Cea. Ourense
Museo do Pobo Galego	1976	Santiago Compostela. A Coruña
Colección etnográfica Colexio público “Mosteiro de Caaveiro”	1981	As Neves – Capela. A Coruña
Museo da Terra de Melide	1982	Melide. A Coruña
Museo das Mariñas	1983	Betanzos. A Coruña
Museo Etnográfico San Paio de Narla	1983	Narla – Friol. Lugo
Museo Comarcal Fonsagrada	1984	A Fonsagrada. Lugo
Museo Municipal Pontearreas	1985	Pontearreas. Pontevedra
Museo Parroquial Monterroso	1989	Monterroso. Lugo
Palloza Casa do Sesto	1989	Piornedo – Cervantes. Lugo
Museo Etnográfico da Limia	1991	Vilar de Santos. Ourense
Parque Etnográfico do Río Arnoia	1992	Allariz. Ourense
Museo etnográfico Sotelo Blanco	1993	Santiago de Compostela. A Coruña
Museo Massó	1994	Bueu. Pontevedra
Museo Galego do Xoguete	1995	Allariz. Ourense
Colección Casa do Patrón	1996	Codesedo – Lalín. Pontevedra
Museo Liste	1999	Vigo. Pontevedra
Colección Visitable Museo Marítimo ‘Seno de Corcubión’	2000	Corcubión. A Coruña
Centro Etnográfico de Terra de Montes (Cetmo)	2001	Forcarei. Pontevedra
Museo Etnográfico e do Viño de Cambados	2001	Cambados. Pontevedra
Museo Naval de Ferrol	2008	Ferrol. A Coruña
Pazo de Arxeriz	2008	Saviñao. Lugo

Tamén son anteriores o Museo de Artes e Costumes de Ribadavia, denominado desde 1993 como Museo Etnolóxico, así como o Museo etnográfico do Cebreiro, mais fundáronse no ámbito documental por decreto⁵ e durante unha longa temporada só existiron no papel. O primeiro abriu en 1989 como sec-

ción do Museo Arqueolóxico Provincial de Ourense ata o citado cambio de denominación; o segundo tivo forma no papel pero sen unha dedicación permanente ata ben entrada a década dos anos 90 na que a revitalización do Camiño de Santiago fixo patente a necesaria reconfiguración da pequena exposición.

5. Decreto 2124/1969, de 16 de agosto, por el que se crea un Museo de Arte y Costumbre, Populares en Ribadavia (Ourense). Decreto 2122/1969, de 16 de agosto, por el que se crea un Museo de Artes Costumbres Populares en El Cebreiro (Lugo).

*Museo Etnolóxico
de Ribadavia*

Por tanto, como museo independente e dedicado ao ámbito etnográfico antes do Museo do Pobo Galego só existía a colección privada de Olimpio Liste exposta nun comezo en dependencias do mosteiro de Oseira.

Unha data relevante á hora de expoñer a converxencia de museos etnográficos en Galicia é o ano 1993, no que se observa a posta en marcha da rede de museos galegos a partir das *Normas de inventario* editadas ese mesmo ano que inclúen un primeiro recompilatorio de todos os museos recoñecidos como tal pola Xunta de Galicia (López Redondo, 1993). Unha rede que destacaba por poñer en marcha os inventarios normalizados primeiro en papel e logo dixitais de todos os museos inscritos. Sen dúbida un grande avance para coñecer os museos galegos e os fondos que custodian. Vemos na táboa 1 como a partir de 1976 aparecen un total de vinte museos con fondos etnográficos e, observamos tamén unha concentración ao redor do ano 1993.

Por outra banda, resulta de interese verificar que o Decreto 111/1993 é a única regulación específica e en vigor para un museo que non é de titularidade e xestión pública da Comunidade autónoma.

A parte do Decreto 111/1993 e a vocación integradora do Museo do Pobo tamén ten a súa importancia na agrupación de museos de carácter asociativo e non

tanto no ámbito da xestión pública. Así temos que salientar a vinculación do Museo do Pobo Galego na configuración do Consello galego de Museos. A misión do Consello galego de Museos é a coordinación e colaboración entre museos para formular e tentar solucionar problemas e retos comúns; para iso unha das súas actividades é a organización dos coloquios galegos de museos; un tempo de encontro e especialización, mais tamén de formación. Desde o primeiro Coloquio galego de museos o Museo do Pobo tivo un papel destacado. Despois, cando en 1990 se crea a asociación Consello galego de museos, establecece a súa sé no mesmo Museo do Pobo. Na actualidade o Consello agrupa trinta e seis museos e coleccións.

A necesidade de coordinación. Coleccións e museos en Ourense

Nos apartados anteriores móstrase que nas últimas décadas do século XX aumentaron o número de museos e coleccións; ao tempo a demanda de lugares de ocio e a democratización das actividades culturais fixo necesario que os museos puxeran en marcha estratexias para a atracción de novas audiencias e estas pasaran a converterse en axentes no proceso museal. Imos ver o caso da provincia de Ourense co fin de entender o panorama dos museos etnolóxicos.

Museo Etnográfico “Olimpio Liste”, Oseira: o vesadoiro

Táboa 2. Museos etnolóxicos de Ourense do Sistema galego de museos

Denominación	Ano	Concello. Provincia
Museo etnográfico Olimpio Liste	1972	Cea. Ourense
Museo Etnolóxico	1993	Ribadavia. Ourense
Museo Etnográfico da Limia	1991	Vilar de Santos. Ourense
Parque Etnográfico do Río Arnoia	1992	Allariz. Ourense
Museo Galego do Xoguete	1995	Allariz. Ourense

En Ourense na actualidade so hai cinco museos que pertencen ao Sistema galego de Museos, tres deles están na vila de Allariz, outro no concello de Vilar de Santos e finalmente o Museo de Ribadavia e o museo de Cea. Tanto os de Allariz como os de Vilar de Santos recibiron axuda e asesoramento do Museo do Pobo ou de parte dos seus patróns. O Museo de Ribadavia é un museo de titularidade pública e tamén ten constante trato co Museo do Pobo Galego, pola súa parte o Museo Olimpio Liste, anterior ao Museo do Pobo tamén ten e tivo unha relación estreita co Museo do Pobo. Todo isto foi posible porque o Museo do Pobo é unha empresa colexiada na que as persoas, moitas delas profesionais do ámbito patrimonial e museístico, están implicadas. Desta forma o museo é en si unha rede de contactos e información que fai posible a súa vocación integradora e holista. Tamén a Fundación Olimpio Liste e os concellos de Allariz e Vilar de Santos fan un grande esforzo por manter os museos e estar ao día nas funcións de conservación, investigación e difusión, mais moitas outras iniciativas non acadan o mesmo éxito.

Por outra banda, o interese xeral polo patrimonio cultural das administracións e particulares faise explícito se consultamos outras fontes para buscar coleccións patrimoniais en Galicia. Así, fóra das bases de datos publicadas, atopamos outras iniciativas museísticas que non teñen moita difusión nin continuidade e que non están inscritas dentro do Sistema galego de museos como son, no caso de Ourense: o Museo do liño de Manzaneda, o Museo da Escola e da Infancia de Trives, o Museo de Olería de Niñodaguía, o Centro da Identidade de Chandrexa de Queixa, a Casa do Viño da Teixeira, o Muíño do Anxo do Carballiño, o Museo Arqueolóxico e Etnográfico de Castro Caldelas, o Museo dos Devanceiros en Os Milagres en Baños de Molgas, Museo etnográfico de Castrelo do Val, Museo do traxe tradicional de Santa Cruz de Arrabaldo, Museo etnográfico de Vilariño de Conso, Museo Moncho Borrajo, Museo Municipal de Entrimo, Museo etnográfico da Veiga, Museo da Moda de Allariz, Museo Internacional das Cornamusas de Ourense e finalmente o Museo galego do Entroido en Xinzo da Limia. Salvo raras excepcións estes mu-

seos formáronse con fondos públicos, algúns deles de acordo aos plans Leader de diferentes comarcas, outros son a expresión de coleccións privadas. En xeral, podemos dicir que moitas destas iniciativas teñen pouco percorrido e unha grande precariedade de recursos polo que é complexo que atendan as funcións estipuladas na normativa legal para os museos se non acordan en colaboracións e apoios con outros museos e institucións.

Concluindo

Pódese apreciar que o Museo do Pobo Galego é un centro integrador de carácter holista que desde os seus inicios mantense na vangarda da participación e da representación do patrimonio galego a partir do ideario da colaboración.

Comprobouse como a proliferación de museos etnolóxicos foi importante na transición ao segundo milenio pero tamén asistimos á proliferación de centros non recoñecidos e non inseridos na rede de museos galega como se puido comprobar a partir do exemplo da provincia de Ourense.

Finalmente, unha breve descrición do panorama de museos da provincia de Ourense, leva a entender que hoxe aínda ten máis sentido o Decreto 111/1993 e dotalo dos recursos necesarios para que sexa efectivo. Primeiro porque a nova norma relega o trinomio de experiencia desde os axentes (obxecto-suxeito-axente) para volver á centralidade dos obxectos, e segundo porque o aumento de coleccións e museos foi grande dentro do Sistema de Museos pero aínda máis fóra del. Estes centros, que se manteñen en situacións precarias e son pouco coñecidos, precisan de orientación e dun centro sintetizador forte e dotado de maiores recursos que os que ata agora se brindou ao Museo do Pobo. Un maior apoio cara ao Museo do Pobo, axudaría a que estes centros contén co apoio preciso para desenvolverse e poder formar parte das estruturas administrativas que regulan aos museos recoñecidos pola Xunta de Galicia.

Referencias bibliográficas

- BRAÑA REY, F. (2008). *O Museo do Pobo Galego: contedor de valores*. Santiago de Compostela: Fundación Antonio Fraguas Fraguas.
- BRAÑA REY, F. (2003). «O patrimonio cultural e a construción das diferencias: sexo/xénero e museos etnográficos». En Consello galgo de museos. *Museos: construíndo a comunidade. VII Coloquio galego de Museos*. A Coruña: Museo do Pobo Galego, 87-101.
- BRAÑA, F.; Mariño, M.; Mourino, E. (1999). «Trama e urdimbre. Género y gestión patrimonial en Vilar de Santos». En Esther Fernández de Paz (Coord.) *Patrimonio cultural y museología: Significados y contenidos. Actas del VIII Congreso de Antropología*. FAAEE- AGA. Santiago de Santiago de Compostela, 81-88.
- FERNÁNDEZ CERVINO, M. X.; LEMA BOUZAS, L., (1997). «La memoria del mar», *Revista Proa a la mar*, Nº 132, 25-26.
- DÍAZ DE RADA, A. e VELASCO MAILLO H. (2007). *La lógica de la investigación etnográfica. Un modelo de trabajo para etnógrafos de la escuela*. Madrid: Trota.
- DUCLOS, J.C. (2003). «Musée, collections, territoire et communauté». En Consello galego de Museos. *VII Coloquio galego de museos. Museos construíndo a comunidade*. A Coruña: Museo do Pobo Galego, 49-60.
- GOETZ, J.P. e LE COMPTE, M.D. (1988). *Etnografía y diseño cualitativo en investigación educativa*. Madrid: Morati.
- HAMMERSLEY, M. e ATKINSON, P. (1994). *Etnografía. Modos de investigación*. Barcelona: Paidós.
- LEÓN, A. (1995). *El Museo. Teoría, praxis y utopía*. Madrid: Cátedra.
- LÓPEZ REDONDO, A. (Coord.) (1993). *Museos de Galicia. Cuadernos de Documentación. Censo de museos de Galicia. Normas para o inventario*. Xunta de Galicia. Consellería de cultural, dirección xeral do patrimonio. Lugo.
- PRATS, Ll. (1997). *Antropología y patrimonio cultural*. Barcelona: Ariel.
- SIERRA RODRÍGUEZ, X.C. (2013). «El museo etnográfico. Su prolongada adaptación a la crisis. Experiencias en Galicia». En Iñaki Arrieta. *Reiventando los museos*. Bilbao: Universidad del País Vasco, 107-147.
- XUNTA DE GALICIA (2005). *Museos de Galicia*. A Coruña: Servizo galego de Museos.
- SERVIZO GALEGO DE MUSEOS. *Museos etnográficos en Galicia*. Recuperado de <http://museos.xunta.gal/es/museos>
- ZUNZUNEGUI, S. (1990). *Metamorfosis de la mirada. El museo como espacio del sentido*. Madrid: Alfar.

O día da inauguración do Museo de Pobo Galego, 29 de outubro de 1977

CARLOS GARCÍA MARTÍNEZ

Santiago de Compostela, 1945

Licenciado en Dereito pola Universidade de Santiago de Compostela, disciplina que non chegou a exercer pois, xa antes de rematar a carreira, se inicia no mundo da arqueoloxía e a etnografía. Obtén unha bolsa do CSIC no Instituto de Estudios Gallegos “Padre Sarmiento”, no que será membro das Seccións de Arqueoloxía e Prehistoria e de Etnografía e Folclo-

re. Foi secretario técnico do Colexio Oficial de Arquitectos de Galicia; membro da Fundación Pedrón de Ouro e da comisión xestora do novo Seminario de Estudios Galegos; académico correspondente da Real Academia Galega; foi membro do Consello da Cultura Galega. Recibiu o Premio Trasalba 1998. Membro fundador do Padroado do Museo do Pobo Galego, foi o primeiro subdirector e, desde o falecemento de don Antonio Fraguas, director do Museo. Preside o Consello Galego de Museos.

MARÍA XOSÉ FERNÁNDEZ CERVIÑO

Vigo, 1951

Licenciada en Xeografía e Historia pola Universidade de Santiago de Compostela, nas especialidades de Historia Contemporánea e Historia da Arte.

Membro do Padroado do Museo do Pobo Galego desde a súa fundación. Despois de ocupar a secretaría do Museo, ao ser nomeado director Carlos García Martínez pasa a ser subdirectora.

Xaquín Lorenzo Fernández,

do

SEMINARIO
DE ESTUDOS
GALEGOS

ao

Museo do Pobo Galego

**Carlos García Martínez
María Xosé Fernández Cerviño**

Neste ano que andamos de 2017 cúmprese o corenta aniversario da creación do Museo do Pobo Galego. Unha institución agromada na sociedade civil, que naceu coa encomenda de retomar e proseguir, na medida do posible, a transcendental e anovadora iniciativa do Seminario de Estudos Galegos, fundado en Compostela en 1923; referente institucional e efectiva vangarda en Galicia do progreso das ciencias e da investigación e que asumirá o fundamental labor de facer presente o coñecemento da súa específica cultura e as súas notorias conexións co contexto europeo. A vangarda cultural que representou o SEG nos anos vinte e comezos dos trinta do século XX, haberá poñer Galicia en Europa e facilitar unha política de relacións e intercambios culturais indispensables para o coñecemento da realidade histórico cultural de Galicia.

Na creación e andadura do MPG, D. Xaquín Lorenzo Fernández haberá ter, xunto co seu fraternal amigo D. Antonio Fraguas Fraguas, destacado papel. Ambos os dous foran significados membros do SEG, no que, da man do seu mestre D. Vicente Risco, desenvolveron un sobranceiro traballo de estudo nos eidos da etnografía, contribuíndo a sentar as bases científicas da súa investigación. Con entusiasmo de novicios participarán na creación dunha das empresas propiciada e agarimada polo SEG, o Museo Etnográfico de Galicia, ilusión que verían frustrada, como tantas outras, polo cruento levantamento militar do 18 de xullo do 36.

Xaquín Lorenzo vencellou gran parte do seu traballo á indagación in situ, investigador que profundou como poucos nos saberes do pobo, peregrino incansable polos múltiples ca-

miños da Terra, levantando axustada acta, como fedatario que foi dunha rica cultura tradicional, que el sabía encarreirada á súa imparable transformación e mesmo desaparición. Recadou as manifestacións populares, o testemuño, se cadra xa o derradeiro, de mulleres, homes e nenos, nas súas casas, eidos e barcos, nos seus obradoiros e festas. Conversas demoradas cos labregos e os mariñeiros, cos artesáns e os ixoleiros, na procura dun artilluxio, dun trebello ou técnica, dunha verba ou dun costume, lenda ou refrán. Esculcou na música e a danza, nas cantigas do pobo, dos vellos fístores, herdeiros da antiga xografía, referentes identitarios de singular significado que, pola súa mediación, son xa parte substancial da memoria de nós.

O seu espírito está presente na institución que el axudou a crear, co seu

Xaquín Lorenzo, fotografía de Fernando del Río

Sempre houbo na nosa Terra bos etnógrafos. Enteiros equipos de severo método, e xa miramos dibuxárese nun non lonxano futuro o fermosos museo... E un nome, hoxe, nestora, un soio, alenta no noso espírito, como o espírito rector, como mestre de capela da sinfonía fermosa e simbólica do ser da Galicia nas artes populares, na súa resposta úneca ó seu horizonte xeográfico e caractereolóxico, un nome de amigo e irmán nos degoiros fondos. Non o quixeramos estampar por non trubar a súa estudiosa soedade, mais a pluma escribiu por sí o nome do maior etnógrafo da Península: D. Xaquín Lorenzo Fernández, o agardado por todos os leentes, o querido Xocas

Ao conmemorarmos os 40 anos da apertura do Museo do Pobo Galego, é inescusable render homenaxe de recoñecemento á persoa que encarna as esencias do noso museo, no que están sempre presentes a súa figura reverenciada e o seu xeneroso legado.

O nome de Xaquín Lorenzo Fernández está esencialmente unido á etnografía e, de forma moi especial, ao estudo do que se ten denominado cultura material ou tamén tecnoloxía tradicional. A el débese a súa estrutura, o pulo na súa pescuda e, en gran medida, a condición que acadou no contexto das ciencias sociais en Galicia. Sen lugar a dúbidas hai na investigación da tecnoloxía tradicional galega un antes e un despois de Xaquín Lorenzo. A súa magna *Etnografía. Cultura material*¹, non superada ata finais do século pasa-

saber e entusiasmo, actuando como principal alentador e nexo de unión entre o novo Padroado do Museo do Pobo Galego e o nunca ben ponderado Seminario, que lle serviu de declarado referente. En xaneiro de 1976, na primeira xuntanza constitutiva celebrada en Compostela, deu-se lectura a un escrito de don Ramón Otero Pedrayo que prefiguraba xa o carácter da incipiente institución:

Entrare no futuro Museo Etnográfico galego ha sere como entrare a repelo no decorrer galego, respirare súa historia, vivire en intimidade noso ser e nosa cultura. Seu acento, suas dúbidas, suas espranzas, sua aitoalidade. A informe forza criadora da Galiza cristianará nun dos

mais ricaces museos etnográficos da vella Europa. E gostoso e consoador matinar nistas cousas: chegare a Santiago e disfruitar a caron dos grandes erguementos do arte, dos outos e ermoñosos albres e trabes de longo soar os ventos, do taito e ulido das follateiras estradas polos outonos no chan, en trance de se volta-re terra, pois así miudas, fermosas, fundamento do vivir familiar e individual de cada instante son as artes do pobo, o arado e o forno, a urdime e a fustilla, o liño e a lan, a dorna e a rede, o divertimento dos nenos, o folgar dos vellos, e todo ise mundo envolvemento no engado da fala e da cantiga como a fonda carballeira no pranto da fontela e no levián pasar dos ares fuxidios.

1. Segundo tomo de Otero Pedrayo, R. (dir.) (1962-1973) *Historia de Galiza*, Buenos Aires: Nós.

do, segue a ser unha obra de referencia imprescindible na bibliografía da nosa tradición campesiña e mariñeira.

Ten sinalado en máis dunha ocasión que quen o introduciu nos estudos da ciencia etnográfica foi Florentino López Cuevillas. Mociño aínda, confeccionara na súa aldea raiana de Facós, en Lobeira, un pequeno carro de bois –a súa afección ao maquetismo continuou ata a súa morte–, anotando nun papel as distintas partes e pezas do mesmo. Xa en Ourense, iniciado o curso académico no instituto, un tío de seu presentoulle rapaz, carro e notas a Cuevillas, quen lle fornece bibliografía ao respecto e anímao a que prepare un traballo máis amplo sobor do artiluxio máis característico do transporte tradicional. Animosamente cumpre o mozo o mandado e o prehistoriador ourensán envía o traballo en 1926 ao Seminario de Estudos Galegos, ingresando con esta aportación Xaquín Lorenzo na mencionada institución. Comeza así a súa andaina na investigación etnográfica.

A través de Cuevillas coñece arredor do ano 27 a Vicente Risco e a Ramón Otero Pedrayo. Deste tiña xa referencia por razóns de veciñanza –era amigo da súa familia– e como profesor no instituto de Ourense, onde Xaquín é alumno cando aquel chega de Burgos en 1921. A súa aproximación á tríade do Nós foi temperá e o contacto cotián cos mestres ourensáns ha ser decisivo na súa formación.

Acode á tertulia vespertina que tiña lugar na casa de Risco na rúa de San Domingos, xunto con Otero e Cuevillas. Nela, a modo de seminario, falábase das novas culturais que se producían en Europa; coñecíanse

Os dous irmáns, Xaquín e Xurxo na súa casa de Facós (Lobeira)

e discutíanse libros e noticias científicas –atal como as notas inseridas na interesante sección de Nós, Os homes, os feitos, as verbas–; ou deseñábanse números desta revista. A casa de Risco “era un verdadeiro centro de investigación no que ó longo do ano traballaban os seus amigos e discípulos e no que se fagúan estudos que logo publicaba o Seminario nos seus *Arquivos* ou no *Nós*, e onde se recolleitaban datos e papeletas que despois gardaba o Seminario nos seus ficheiros de Compostela”. Ao tempo realizábanse xeirás de campo con visitas a monumentos e catalogación de xacementos arqueolóxicos, o que viña ser un necesario complemento práctico do tratado nas tertulias.

A carón dos tres mestres, e de Vázquez Monxardín, Leuter González

Somoza, Xosé Ramón e Fernández Oxea ou Luís Temes, Xaquín Lorenzo foi configurando neste ambiente a súa formación intelectual e a súa vocación investigadora. Axiña pasou de discípulo a colaborador.

Como acaeceu cos membros do grupo Nós e con moitos dos que formaron o Seminario de Estudos Galegos, dedicou a súa atención a varios campos do saber, como arqueoloxía, epigrafía, etnografía, historia e historia da arte, en especial o mundo prerrománico. Unha das razóns desta multiplicidade áchase, como ten dito Otero Pedrayo, na precariedade do coñecemento da identidade galega pola década dos anos 20, que os tería obrigado a defrontaren o seu traballo de esculca e análise de aquela abranguendo varias disciplinas ao

Tres carnés: Universidade de Santiago, SEG e Asoc. dos Arqueólogos Portugueses

tempo. Este coñecemento científico tornábase como a vía necesaria para definir unha específica cultura e unha historia diferenciada, ámbalas dúas substanciais para o nacionalismo historicista que defendían.

Non obstante, é significativa a súa inclinación pola arqueoloxía e a etnografía; afección que veu motivada pola influencia directa do seu mestre Cuevillas. Non hai que esquecer que terra, home e historia son os vectores que concentraron gran parte dos estudos da tríade ourensá. A primeira como condicionante e moldeadora da cultura e da historia; a esencia de aquela radica na cultura popular, e o celme desta atópase nas súas orixes máis antergas. En consecuencia, a prehistoria e a etnografía eran disciplinas en perfecta simbiose nos homes máis representativos da xeración Nós. Na súa perspectiva o coñecemento etnográfico virábase indispensable para a análise e comprensión dos datos asollados pola arqueoloxía, ao tempo que estes explicarían determinados elementos da cultura popular. Esta asociación foi subliñada por Xaquín Lorenzo ao referirse ao maxisterio de Cuevillas. Os que con el se formaban eran a un tempo arqueólogos e etnógrafos, “deprocatándose axiña de que entre a prehistoria e a etnografía existen semellanzas que as convirten en auxiliares unha da outra, dun

xeito especial en Galicia, de espírito conservador e arcaizante, que vive hoxe coas raíces afincadas no pasado e que pode aínda acrarar, polo vivir actual, o segredo de moitos achádegos arqueolóxicos. Así Cuevillas xun guiou as dúas ciencias nunha e atirou desta mistura interesantes ensinos”.

Os estudos na Universidade de Santiago para obter a licenciatura en Filosofía e Letras deparáronlle, de par da acreditación académica, a oportunidade de acrecer a súa formación nalgúns materias, entre elas a Prehistoria, na que xunto á influencia e dirección de Cuevillas ha ter o alento de Lluís Pericot, destacado prehistorista da escola catalá de Bosch Gimpera e amigo do ilustre ourensán, quen no pouco tempo que permanece como catedrático en Compostela –cursos do 26 e 27– e cos traballos e escavacións que leva a cabo –castro de Troña, campañas ate 1930 con Cuevillas– impulsa a arqueoloxía, deixando a súa pegada no estudo e coñecemento da prehistoria galega.

Dende 1932 reside en Santiago seu irmán Xurxo. O ano seguinte ambos os dous acompañan a Sebastián González García-Paz, amigo e socio activo tamén do SEG e á sazón profesor auxiliar encargado da cátedra de Arqueoloxía, do Servicio de Excavaciones do chamado “Instituto

de Estudios Regionales”, adscrito á Facultade de Filosofía e Letras, nas escavacións dos castros de Borneiro e Baroña, que poden reputarse entre as primeiras que con sentido científico se fixeron en xacementos da cultura castrexa. O noso autor completa o traballo arqueolóxico con inquéritos etnográficos nas dúas freguesías nas que se ubican os castros e que darían lugar aos traballos “As dor nas do Porto do Son”, publicado en 1934, e “Notas etnográficas da parroquia de Borneiro”, en 1936.

Do tempo da estadía compostelá é a súa participación máis efectiva nas angueiras do Seminario. O labor que nel desenvolven as distintas Seccións e o maxisterio dalgúns destacados asociados, como Cabeza de León ou Castelao, han influír na súa preparación. O SEG, nacido da semente de Nós e “no que uns mestres únecos na súa sabencia e, especialmente no seu maxisterio e amor á Terra, conseguiron orgaizar algo que non ten paralelo no desenrolo da cultura galega”, tiña como un dos seus obxectivos fundamentais a formación de investigadores e nel, “man a man mestres e discípulos, foise faguendo unha escola de investigación que axiña deu brillantes froitos”.

Xuntamente coa cualificación de contido teórico e os traballos cotiáns bi

bliográficos, confección de ficheiros e arquivos de refendas, documentos, etc., o Seminario promoveu o traballo de tipo colectivo e interdisciplinar que acadou sobranceira expresión nos estudos de comarcas. Estas xeiras foron dispostas, en dicir de Filgueira, “como estudos de conxunto, dende os máis variados aspectos, pro, tamén, como ocasión de xuntoiros ‘inter areas’, que levasen azos non soio ao coñecemento da Terra, senón á amistosa comunicación antre os membros do centro, estreitando un íntimo e familiar intercambio de ideas, de xeito que uns tomasen interese nas angueiras dos outros, quebrando, humanisticamente, as sebes da especialidade”.

Certamente o interese pola cultura popular tiña xa unha indubidable tradición en Galicia. Nos eruditos do século XVIII –Sarmiento, Feijoo, Sobreira– atópanse, nomeadamente no primeiro, abondas referencias relativas ao noso acervo folklórico. Tamén nas obras dos historiadores do século XIX son comúns as mencións e noticias de carácter etnográfico, que veñen ser utilizadas como fontes de información ou de clarexamento dos feitos históricos e dos que se serven argumentalmente para definir a personalidade de Galicia. Murguía é sobranceiro entre eles. Os datos que atinxen a supersticións, tradicións, literatura ou mitoloxía popular, que aparecen con fartura nas “Consideraciones generales” do volume primeiro da súa *Historia* ou no capítulo segundo de *Galicia*, acadan para o historiador valor demostrativo da caracterización étnica da nacionalidade galega, procurando por medio deles albiscaar afinidades entre o folklore galego e o dos pobos europeos de tradición céltica.

A literatura popular, de ricaz expresión, é por este tempo obxecto de recompilacións, como as de Saco y Arce e Valladares, e son adoito en publicacións periódicas de fins do século XIX e comezos do XX artigos e achegas ao cantigueiro, romanceiro, refraneiro, etc. Tradicións, costumes e lendas son recreadas literariamente polos poetas do Rexurdimento e os seus epígonos.

Un acontecemento sobresaínte neste marco foi a creación en 1883, por influencia de don Manuel Machado y Álvarez e sob a presidencia de dona Emilia Pardo Bazán, da “Sociedad El Folk-lore Gallego”, que colocará os primeiros chanzos do tratamento do folklore como obxecto autónomo de estudo en Galicia. Por primeira vez utilízase o cuestionario como medio primordial para a recadadiva de información e a tal fin foi preparado o “Cuestionario de El Folk-lore Gallego”², que é distribuído en 1885 e que, infelizmente, non cubriu as expectativas iniciais.

Unha particular ollada a este contexto patentiza a precariedade dos estudos do folklore en Galicia. Mesmo as liñas definidoras do que abarcaba o termo non estaban fixadas con claridade e variaban duns a outros autores. Sen dúbida a máis explícita concepción foi a exposta por El Folk-lore Gallego, mais a súa curta vida impediulle acadar unha meirande proxección.

Desta perspectiva afástanse algúns autores nos que a esculca da cultura tradicional abórdase dende outros enfoques. Cómpre citar as aportacións de Alfredo Vicenti en 1878 e de Jesús Rodríguez López co seu li-

bro verbo das supersticións populares en 1895, de marcada óptica positivista; ou as de Alfredo García Ramos en 1912 e de Nicolás Tenorio en 1914, con relevantes estudos sobre as institucións populares e o dereito consuetudinario.

A aparición en 1920 da revista *Nós*, con nidios plantexamentos culturais para a Galicia do século XX, que quere ser expresión “da persoalidade galega na súa ansia de se afirmar como valor universal, autóctono, diferenciado dentro ou fóra da terra”, impulsará tamén os estudos etnográficos orientados fundamentalmente por Vicente Risco, que se ha converter no seu indiscutible teórico. Nas súas páxinas “darase tino e acollida preferente ás investigacións etnográficas, filolóxicas e folklóricas e a toda clase d’estudios que se propoñan o mellor coñecemento do pobo galego”.

No *Nós* deséñase un plano de traballo que pon un primeiro chanzo coa recadadiva dos datos etnográficos. Dende o primeiro número aparece unha sección fixa, o “Arquivo filolóxico e etnográfico de Galiza”, na que se irá inserindo información, principalmente de literatura popular oral, lendario, refraneiro, etc. Esta recollida de documentación constitúe un paso previo a calquera forma de análise do estudo etnográfico. O qué e o cómo se recolle era un aspecto de singular importancia. Risco, formado na escola de Luis de Hoyos, sabe do valor fundamental da enquisa, coñece a da “Sociedad El Folk-lore Gallego”, a do Ateneo de Madrid de 1901 e tamén as do “Seminario de Etnografía, Folklore y Artes populares” creado en 1914 por Hoyos na Escuela Superior de

2. *Cuestionario do folclore galego*. Santiago de Compostela: Museo do Pobo Galego, serie Alicerces nº 7, 1994.

Magisterio de Madrid, na que o pensador ourensán se matricula en 1913. Precisábase un cuestionario moderno que se adecuase, por un lado, aos modelos en uso na etnografía europea e, por outro, ao escenario e á cultura obxecto de estudo. Risco prepara unha primeira enquisa de sinxelos apartados, que remite aos seus alumnos da Escola de Maxisterio de Ourense e na devandita sección de Nós vanse publicando as contestacións ao inquérito dende 1928³. Aínda que no cuestionario hai un apartado para o rexistro de elementos de cultura material, o groso das respostas cingúese aos apartados folklóricos.

O Seminario de Estudos Galegos vai imprimir un novo pulo á pescuda etnográfica. En gran medida, os presupostos investigadores de Otero, Cuevillas e Risco van acadar prevalencia tamén na nova institución. A sección chamada de Etnografía, e tamén de Etnografía e Folklore, é dirixida por Risco ate a desaparición do SEG, e nela traballan Castelao, Otero, Bouza Brey, Fraguas, Filgueira, Martínez López, Fernández Hermida, Fernández Cochón e Lorenzo Fernández. Inténtase dende ela xeneralizar como ferramenta de traballo o uso do inquérito. En 1926 Ramón Martínez López plantexa a necesidade urxente dun cuestionario etnográfico galego, poñendo como unha referencia, polo resultado que da súa aplicación se obtivo, o elaborado e empregado pola Sociedad de Eusko Folklore. Como posible modelo a seguir inclínase polo de L. Marin, *Questionnaire d'Ethnographie*, publicado en 1925 e que xunto co de Sebillot estaba entre os de máis predicamento en Europa.

Por Bouza Brey sabiamos que Risco confeccionara un cumprido inquérito denantes de 1936, do cal lle fixo chegar copia e que, na súa opinión, non tiña sido publicado. Nos fondos procedentes do legado de Xaquín Lorenzo, no Museo do Pobo Galego, demos cun exemplar deste cuestionario mecanografado en cuartillas, sen referencia cronolóxica. Trátase dun inquérito completo, dividido en sete grandes apartados, partillados estes en varios subapartados. Entra dentro do posible que se trate do cuestionario que Risco menciona como en elaboración na presentación do cuestionario feito por Xaquín Lorenzo sobor das embarcacións e que se publica no Nós en 1933. Na referida presentación sinálase que aquel podería “servir aos esculcadores das nosas tradicións populares e estilos da vida rural –cada día máis numerosos, por sorte– e guieiro nos seus inquéritos e mais de norma provisional para a clasificación dos materiais que vaian recollendo. Proponse iste cuestionario, cuia preparación xa vai ben adiantada, orientar as preguntas que se han faguer á xente e a procura de obxectos que han de ser recollidos e coleccionados, e ha ser un vademeco que axude á memoria e suxira as relacións antre diversas materias e temas etnográficos e folklóricos”.

Considera Risco que mentres este cuestionario xeral non ten cumprido remate, e á vista do perigo de desaparición de “costumes, creencias e tradicións antigas do máis outo intrínsecos sociolóxico e histórico, denantes de que a ciencia poida botar man de iles pra aproveitálos nos seus estudos”, publícase o preparado por Lorenzo verbo das embarcacións e que se integraría no xeral. É de su-

blíñar no cuestionario que conservamos que o apartado correspondente ao traballo, figura un subapartado titulado A pesca do mar, que se acha en branco.

Atal como aventuraba Bouza, o devandito inquérito non parece que fora dado ao prelo, curiosamente o mesmo que sucedeu coa adaptación do “Verzeichnis der Mäarchentypen” de Anti Aarne, na que andaba Risco e que foi publicada por primeira vez en 1970 polo Museo de Pontevedra.

Pese, pois, ao relevo que se lle concedeu naqueles momentos á utilización da enquisa escrita para a recadadiva de información, o certo é, ate onde sabemos, que só circulou o conciso cuestionario que Risco lles remesou, como xa se ten indicado, aos seus alumnos da Escola Normal de Maxisterio. Mais se a técnica do cuestionario non obtivo o desenvolvemento agardado, vai ser endeben a utilización da indagación directa un dos logros dos estudos etnográficos nos anos 20 e 30.

No ano 1927 a Sección de Prehistoria do SEG inicia coa relativa ao val de Vilamarín a catalogación sistemática dos castros. O traballo de campo, o contacto directo co obxecto de estudo, será xa algo inherente ao quefacer do SEG. O sistema de catalogación asumido, posiblemente da autoría de Cuevillas e Risco, dedica xunto aos epígrafes específicos do rexistro arqueolóxico un epígrafe para o rexistro folklórico, determinado pola recolleita da tradición oral sobor dos xacementos e arredor dos seus míticos construtores e habitantes, a través de persoas dos lugares do seu contorno. Nas consideracións tiradas

3. Recompiladas e editadas baixo o título *Respostas a un cuestionario*. Santiago de Compostela: Museo do Pobo Galego, serie Alicerces nº 13, 2001.

Na xeira de Deza,
1924-1934

para cada área catalogada, de par das que atinxen ao eido arqueolóxico expóñense as acadadas para o folklore.

En excelente avinza, os membros da Sección de Prehistoria e os doutras Seccións, en especial da de Etnografía, colaboran nesta laboría que dirixe Cuevillas e na que se imbrican a arqueoloxía e a etnografía, seguindo os postulados dos mestres ourensáns: os datos folklóricos que estas campañas fornecen terán un valor auxiliar para a análise arqueolóxica, ao tempo que han ser obxecto de estudo específico desde a óptica da etnografía. Xaquín Lorenzo ha participar nos traballos de catalogación das terras de Lobeira e Deza.

Unha das máis significativas e fondas accións do Seminario de Estudos Galegos foi a das campañas ou xeiras de estudo realizadas en diversos lugares e comarcas de Galicia. Este tipo de traballo, novidoso entón en Europa, aportaba ao campo da investigación dúas novidades: o labor in-

terdisciplinar e o enfoque integral do obxecto de pescuda dende a adición das perspectivas de cada disciplina. Estes traballos foron imprimíndolle ao SEG unha especial fasquía. A primeira destas xeiras é a de Monforte, en 1926, cun excepcional mecenas, D. Xaquín Arias Sanjurjo, participando as Seccións de Xeografía, Etnografía, Prehistoria e Arqueoloxía. Séguenlle as do Ribeiro, en 1927, Deza, que comeza en 1928 con remate en 1934, e Melide, en 1929; a de Fisterra quedou a penas encetada. Outras dúas xeiras nas que interveu Xaquín Lorenzo foron as de Calvos de Randín e Santa Marta de Velle.

É probable que o prototipo inmediato deste modelo de traballo se atope no elaborado por Risco verbo do Castro de Caldelas, co que ingresaría no Seminario en abril de 1924 e que se publicaría no número I de *Arquivos* en 1927, sob o título de "O Castro de Caldelas. Monografía xeográfica i-etnográfica de unha vila da nosa terra". Tráese a colación o título por canto reflicte a asociación et-

nografía-xeografía que será adoita en todo este tipo de estudos. Por outra man, o contido do opúsculo do Castro, descrición xeográfica, historia, a xente, o folklore, vaise repetir, máis acabado, noutros traballos de comarcas. Así, na monografía de Cuevillas e Lorenzo *Vila de Calvos de Randín*, a vila e a paisaxe, prehistoria, etnografía e colleita folklórica; na dedicada á parroquia de Velle, a terra, a xente, a historia, a vida material, a vida social e a vida espiritual. Un esquema análogo –se ben máis preciso e ambicioso– artella a monumental *Terra de Melide*. As inéditas de Deza e Fisterra armáronse con apartados parellos, incorporando na procura da investigación máis global a Sección de Ciencias.

Xaquín Lorenzo principia en 1927, con vinte anos, as súas publicacións na revista *Nós*. Trátase de dúas pequenas achegas de contos populares e de medicina popular, colleitadas en Lobeira. Co seu irmán Xurxo firma en 1928, igualmente en *Nós*, un artigo sobre os costumes arredor do casa-

mento colixidos no mesmo concello, e con ilustracións de Tabarra, pseudónimo utilizado polo seu pai na súa faceta de debuxante e caricaturista – Xurxo utiliza o pseudónimo Tabarrita, así que, pese a que o pai morrera no 23, é posible que os debuxos fosen da autoría paterna–. En 1929 aparece unha pequena recadádida de verbas de uso común en Lobios. Todos eles saen á luz na sección Arquivo filolóxico e etnográfico de Galicia.

A primeira publicación de ensulla ha ser *Vila de Calvos de Randín*, que firma co seu mestre López Cuevillas, editada en 1930. O traballo de campo debeu ter lugar no decurso deste ano. “Uns cantos días, de gostoso pasear pol-as rúas e pol-os montes. Longas conversas nas solainas e nas cociñas, ouvindo falar en bo galego a istes homes acolledores e cortesés”.

En 1927 Cuevillas tiña explorado un grupo de mámoas en Maus de Salas. En 1930 publica o achado dunhas interesantes cerámicas procedentes dunhas sepulturas en Calvos, descubertas ao abrir a caixa da estrada de Bande á fronteira. É factible que estas circunstancias influíran na escolla desta freguesía no val medio do río Salas, ende máis situada a non moita distancia cara ao nacente de Lobeira e da casa familiar de Lorenzo en Facós.

Como xa temos indicado, o referente inmediato deste tipo de monografías encóntrase no traballo de O Castro de Caldelas. A estrutura é parella, se cabe máis elaborada en Vila de Calvos. Iníciase co encadre xeográfico, as limitacións espaciais como marco de referencia e condicionante dos elementos culturais; a historia, neste caso a “etnografía prehistórica”, representada por xacigos megalíticos

e da Idade do Bronce; a “etnografía moderna”, apartado no que se amosa un tratamento singularizado de varios aspectos da cultura material, con profusión de debuxos e fotografías da man de Xaquín Lorenzo, entre aqueles a novidosa ordenación de tipos de vivenda rural que se mantiña por entón sen “os influxos lamentábeles dos derradeiros anos, mais que conserva en troques, moi felizmente, vestixios e lembranzas de un pasado remoto que permite seguir con facilidade os progresos sucesivos de unha evoluzón arquitectónica”. A análise deste complexo lévaos a establecer unha clasificación tipolóxica que se axusta a unha cronoloxía relativa que dexerga unha evolución arquitectónica que iría dende a casa terrea de planta circular ate a casa de planta rectangular dun andar con balcón e escaleira interna, pasando pola casa de planta rectangular terrea e a casa dun andar con patamal ou corredor. Xunto á vivenda labrega estúdanse dous pazos e as construcións de carácter relixioso. Este apartado de etnografía moderna comprende tamén algunhas calas da “vida social”. O último apartado, “colleita folklórica”, reúne repertorios de lendas, contos, parrafeos e un cancionero.

É de salientar que só no apartado xeral de etnografía moderna se encontran aspectos da “vida social” como os referentes ao nacemento, o casamento e a morte, medicina popular e mesmo a aproximación ao coñecemento do carácter, comportamento e relacións que se intenta no subapartado intitulado “a xente”, afastándose así dalgúns esquemas clasificatorios ao uso, nos que o termo etnografía tería só como obxecto de estudo a “cultura material” e o relativo á vida social sería obxecto do folklore. Unha disposición temática semellante á de

Calvos, se ben máis cumprida, óllase na *Terra de Melide*, onde no capítulo etnográfico, de par da “cultura material”, inclúese tamén a “vida social” e a arte popular, deixando para o de folklore as crenzas e prácticas relixiosas, a mitoloxía, lendas, ciencia popular, literatura e música popular.

Semella que o Seminario non se tiña decantado por unha sistematización unívoca da materia. Incluso na monografía da *Parroquia de Velle*, como veremos, artéllase unha ordenación temática na que desaparecen os termos etnografía e folklore. O epígrafe “a xente” figurará, dende o Castro de Caldelas, en todas as monografías de comarcas publicadas: Calvos, Melide, Velle, Moreiras.

A sinopse que se insire en *Vila de Calvos* é de contidos certamente liviáns, atal como os autores o reflicten no texto, por canto a brevidade da estadia non lles permitiu recadar unha meirande información que avaliara observacións máis demoradas sobor dos comportamentos sociais dos habitantes de Calvos. Os datos nos que afiúzan as súas valoracións fóronlles proporcionados na súa maioría por un mestre amigo da vila. Agrúpanse no amentado epígrafe achegas verbo do tipo físico, psicoloxía, carácter, sentimento relixioso ou a moral, incluíndo a tocante ás relacións sexuais. O corolario caracterolóxico que tiran bascula marcadamente cara a unha cualificación bondadosa dos veciños da freguesía. Os autores deseñan un cadro de excelencia a penas maculado por algunhas pinceladas mouras.

Vila de Calvos de Randín é un dos primeiros traballos –o primeiro de Xaquín Lorenzo– que presta atención a diversos aspectos da cultura mate-

rial. O estudo das industrias e artefactos tradicionais nas súas diversas ramas e da arte popular non tiña a penas tradición en Galicia. Unha ollada á nosa bibliografía etnográfica verifica este aserto.

No cuestionario de *El Folk-lore gallego* (1885) figuraba un apartado, o sexto, "O traballo e artes populares en Galicia", con epígrafes para a recollida de datos sobor da arquitectura, apeiros de labranza, cultivos, caza, pesca de mar e de río, algúns oficios, etc. É só un apartado dun total de oito dedicados ao folklore. Malia que este inquérito non acadase os resultados que a empresa merecía e que terían sido de importancia para o estudo da cultura tradicional en Galicia.

Dende a iniciativa de *El Folk-lore* ata 1930, ano de publicación de *Vila de Calvos de Randín*, son moi escasos os traballos que teñen por obxecto esta face da etnografía. En 1913-1914 Ángel del Castillo dá a coñecer o seu clásico estudo sobor das pallozas do Cebreiro, no que se describe esta característica construción redonda confinada dende hai tempo nas montañas do leste de Lugo, á que apón unha nidia orixe nas casoupas circulares dos castros galaico-miñotos.

Con moi escasos precedentes, pois, defronta o Seminario de Estudos Galegos a investigación neste campo. No plano de actuación da Sección de Etnografía e Folklore concretáronse liñas de traballo relativas ás industrias e arte populares, o carro, a vivenda rural, enfocada dende o punto de vista arquitectónico e dende a súa relación coas formas de poboación labrega. O deseño procuraba achegar información para o coñecemento de elementos e creacións

culturais en gran medida descoñecidos dende a perspectiva científica. Non obstante, pouco é o que deste programa se edita ate 1930.

O labor de campo, o acopio de materiais e informacións, foi evidente. Fernández Cochón e Pedrayo traballan sobor da casa rural. Lorenzo sobor do carro e o xugo. Castelao, Bouza ou Risco fano sobor da arte popular. En concreto, Castelao recolle datos para un libro dos cruceiros, libro que sairá en 1950. Nas verbas limiares de *As cruces de pedra* deixa escrito que o SEG merecía, no canto do traballo de entrada verbo da súa obra, un traballo de investigación. "Pensei nas fontes, nos hórreos, nas sepulturas, nos carros, nos barcos, nos reloxes de sol, nos procesos e formas do pan, nas ferramentas do traballo, nas lendas de morte e nacemento... E de súpeto descubrín nos cruceiros un aspecto da nosa arte popular aínda non estimado como cousa importante". Para este libro precisa saber tamén das cruces noutros países atlánticos. Esculca así as bretoas nunha viaxe en 1929, pensionado pola Comisión de Estudios en Galicia da "Junta Superior para la Ampliación de Estudios". O resultado da estadía armoricana será o libro *As cruces de pedra na Bretaña*, que publica o Seminario en 1930. Calquera dos apartados aos que alude Castelao eran para a pescuda campo case en teiro. Tamén a arte popular.

Así, no Nós de 1925 sae un artigo de Bouza Brey, "Do arte popular galego e de unha das súas manifestacións", no que se lamenta de que nun país cunha personalidade tan definida que precisa da indagación de todas as facianas que a conforman estean sen estudar unha chea de cousas, entre elas a arte popular. Bouza bota

de menos autores e traballos como o de Rocha Peixoto sobor da iluminación popular en Portugal, por exemplo. Após dunhas consideracións de tipo xeral verbo das creacións artísticas populares e dalgúns oficios, analiza as caravillas, característicos dispositivos para pechar portas e ventás, de coidado traballo dos nosos ferreiros, abrindo un portelo para futuras achegas ao coñecemento da arte popular galega.

Otero Pedrayo dá ao prelo no Nós en 1927 e 28 "Problemas de xeografía galega. Notas en col das formas de poboazón labrega". O artigo, que se centra na súa parroquia de Trasalba, inclúe na súa última parte unhas consideracións sobor da casa labrega e mais dos pazos, por canto "a carón do estudo das formas do hábitat labrego, intemamente cinguido co-il, xurde a forma e disposición da casa labrega. N-ela comprendemos o pazo, pois secularmente afincado no chan, zuga d'il a súa vitalidade, como un poderoso castiñeiro petrual". Os enunciados que segue no traballo —a casa labrega, a casa habitación, as construcións adxectivas á casa labrega, os elementos artísticos e o pazo— son os que establece para un inquérito que debe encher no seu parecer un programa de estudo da casa rural que evidentemente non se tiña feito.

Como se apercibe, non era moito o fardel co que emprendía Xaquín Lorenzo a súa andaina para desabregar e estudar os aínda ricaces elementos materiais da etnografía galega. A perspectiva non era tampouco moi afagadora noutros contextos, ceais pola influencia e meirande tradición dos estudos do folklore e pola escasa alarma perante a ameaza de perda e transformación desta parte importante da cultura tradicional.

Con todo, este campo de traballo tiña algunha tradición en países do noso contorno inmediato. Portugal, co que se mantiña unha relación e intercambio fluído no eido etnográfico, entre outros, a partir do SEG, dispuña xa dunha certa bibliografía no primeiro terzo do século XX. Os inquéritos acadaron aquí a fortuna que non lograron en Galicia. Eis, por exemplo, o dedicado á casa portuguesa cun considerable número de resultados publicados en libros e revistas especializadas. A arte e industrias populares, os anexos das explotacións rurais, os cultivos e apeiros, etc., foron obxecto de traballos de Leite de Vasconcellos, V. Correia, Rocha Peixoto, Claudio Basto, Luis Chaves Alves, por citar só algúns destacados autores.

Mesmo en España os estudos consagrados a esta temática no primeiro terzo do século XX non son abondosos. O peso da propia concepción do folclore como disciplina de observación e recolleita dos costumes, lendas, xogos, literatura oral, era manifesto. Os elementos da cultura material non chamaron a atención dos folcloristas. Un dos primeiros investigadores ha ser Telesforo de Aranzadi, con publicacións relativas ao “carro chillón”, os apeiros de labranza ou o xugo vasco. Débense amentar tamén os estudos sobor da casa popular, con García Mercadal á cabeza, ou as aportacións á arte popular e ao traxe de Cossío e Luis de Hoyos, respectivamente.

Son de resaltar aquí os traballos e influxos dalgúns investigadores estranxeiros, como Frankowski co seu libro *Hórreos y palafitos de la Península Ibérica*, e singularmente Fritz Krüger, que publica en 1925

o seu transcendental libro *Die gegenstandskultur Sanabrias und seiner Nachbargebiete* (a cultura material de Sanabria e das súas áreas colindantes), e en 1927 *Die nordwest-tiberische Volkskultur* (a cultura popular do Noroeste ibérico). Cítanse só os anteriores a 1930 e os que teñen unha relación máis directa coa nosa etnografía. Krüger fixo algún traballo de campo en Galicia, visitando en 1921 lugares de Ourense e do sueste de Lugo e en 1924 algunhas áreas do interior. Krüger é sabedor do que se está a facer nos campos da filoloxía e da etnografía en Galicia. Así o testemuñan as súas recensións da gramática galega de Lurgís en 1926, o dicionario de Carré en 1929 e as dedicadas á Vila de Calvos en 1932, aos estudos etnográficos e folclóricos da Terra de Melide en 1934 á parroquia de Velle en 1938, todas elas na revista *Volkstum und Kultur der Romanen* da Universidade de Hamburgo.

A recepción das investigacións de Krüger, en especial a dedicada a Sanabria e á cultura popular do Noroeste, moi probablemente non debeu producirse denantes dos anos 30. Os traballos dos seus discípulos relacionados con Galicia ven a luz nesta época. O de Ebeling en 1932 e divulgado por Risco no ano seguinte, como xa queda dito; o estudo de Schroeder sobor do bote fisterrán aparece en 1937, e o referente á casa en Fisterra ao ano seguinte; e o de Schneider relativo ao galego na Limia baixa no VKR de 1938. As primeiras mencións que fai Lorenzo da bibliografía xerada pola escola de Hamburgo serán no seu traballo verbo da casa na Limia Baixa, que sae nos VKR en 1943. En 1939 publica na mesma revista “Die Bremse

am galizischen Wagen”, que coidamos é o estudo nesta altura das súas investigacións etnográficas que máis se achega ao método de Krüger na Gegenstandskultur.

Cae dentro do posible que Lorenzo se familiarizase cos traballos do Seminario de Krüger a través de Hans K. Schneider, que en 1933 se despraza a Galicia para efectuar a súa tese de doutoramento verbo do galego da Baixa Limia, e que é acollido hospitalariamente na casa de Facós en Lobeira, mantendo dende entón relación de amizade.

A partir da publicación de *Vila de Calvos de Randín* e ate a guerra, a produción de Xaquín Lorenzo na etnografía vai acadando progresiva importancia. Entre as súas contribucións no campo do folclore cabe mencionar “A muller no cancionero galego” (1932), orixinal pola súa temática para o tempo no que viu a luz, e “Do cancionero de Borneiro” (1932).

Rematada a carreira en 1934, marcha a Madrid a finais do ano seguinte para preparar oposicións ao corpo docente de ensino medio. Frecuenta o Centro de Estudios Históricos, dependente da Junta para la Ampliación de Estudios, institución que a través da “Comisión de Estudios en Galicia”, creada en 1927, tanto e ben estaba a facer pola cultura galega⁴. No Centro traballa con Menéndez Pidal, Dantín Cereceda –autor de innovadoras publicacións de xeografía humana e hábitat rural– e Martínez Torner, estudoso da lírica tradicional e etnomusicólogo, que andou a colleitar con Bal y Gay desde 1928 a 1936 o material que integraría o espléndido *Cancionero gallego*

4. FILGUEIRA VALVERDE, J.F. (1973) Prólogo a E. MartínezTorner e J. Bal y Gay, *Cancionero gallego*. A Coruña: Fundación Barrié de la Maza.

editado en 1973 e a quen se lles debe tamén o folklore musical en *Terra de Melide*. Malia que a guerra coutase esta relación de traballo de indubidable influencia na formación de Xaquín Lorenzo, pese a brevidade e que, de continuar, tanto puido significar para a súa carreira investigadora.

Nos comezos do mes de xuño de 1936, ás portas os avesíos ventos da contenda, Xaquín Lorenzo retorna a Lobeira. Mobilizado inmediatamente, é ferido de certa gravidade en agosto. Hospitalización e convalecencia en León, Valladolid e Ourense, onde se instala definitivamente.

Han ser anos de trágicas consecuencias. A institución modélica, unha das máis grandes e transcendentais empresas de Galicia na primeira metade do século XX, que norteou e encarreirou a investigación e a cultura, abrindo Galicia á modernidade, será brutalmente atallada. A súa perda supuxo un duro revés ao degoirado coñecemento da realidade galega, tan necesario para accionar a conciencia de nós e de país. A represión asáñase con moitos membros do SEG. Son momentos en nada apropiados para as tarefas a prol de Galicia e da súa cultura. Imponse o traballo silandeiro e xa sen o abeiro da recordada institución⁵.

Nesta situación adversa vai recompoñendo con tesón os seus contactos con investigadores e centros para manter a información permanente nos seus campos de pescuda. A subliñar os que mantén con Portugal, especialmente con Santos Júnior, da

Universidade do Porto e a Sociedade Portuguesa de Antropología e Etnografía, Pires de Lima e a *Revista de Etnografía* do Porto, ou M. Cardoso e a Sociedade Martins Sarmento de Guimarães, etc., que se consolidan coa asistencia a congresos e coa aparición de traballos seus nas revistas especializadas lusas. Prosegue así mesmo a correspondencia co profesor Fritz Krüger e outros membros da súa escola, como H. Schneider, que aínda se incrementa dende a chegada de aquel á Universidade de Cuyo, en Mendoza, Arxentina, e que se traduce nun frutífero intercambio e na publicación de artigos nos *Volkstum und Kultur der Romanen* da súa cátedra de Hamburgo primeiro, e nos *Anales del Instituto de Lingüística* da Universidade arxentina na propia homenaxe ao reputado etnolingüista.

Encadrado, como a maioría dos antigos seminaristas, no Instituto de Estudos Galegos Padre Sarmiento –outra canle non había para conducir os traballos daquela xeración–, prosegue no seu labor de investigación e publicación. E velaquí que en xaneiro de 1976 lánzase a convocatoria para a creación do Padroado do Museo do Pobo Galego, que había de se consagrar á *investigación, estudio, difusión, conservación, de-*

fensa e promoción da cultura galega; e, concretamente, a creación dun museo que recolla as mostras do galego nese eido da actividade humana. E don Xaquín, imbuído da idea dunha misión que nordeara a súa existencia, sen menoscabo da súa xenuína humildade, non refugou o compromiso:

Impoñéndolle a medalla de ouro do Museo a Antonio Fraguas, 23 de maio de 1984

*Foi a ilusión de toda a miña vida a posibilidade de crear en Galicia algún museo etnográfico. E, cando xa perdía as esperanzas de velo algún día, atopeime con que o Colexio de Arquitectos de Galicia patrocinaba a idea da creación do devandito orgao etnográfico. Organizouse un Padroado, chamáronme a min, e fun a il, e ademais por certo, por mandato expreso de Otero Pedrayo, quen convidoume a asistir a aquela xuntanza, e logo elixíronme a min presidente do dito Padroado i eu supoño que foi por levar o nome de Pedrayo connigo, porque por outra razón non foi.*⁶

5. Otero Pedrayo, un dos máis conspicuos homes do SEG, presidente no ano 1936, habería dedicar á desaparición da institución un poema a xeito de pranto, titulado *A Estadea*, do que era destinatario Xaquín Lorenzo, quen o recibe na súa casa ao pouco de chegar convalecente a Ourense. R. Otero Pedrayo, *A Estadea ou pranto polo Seminario de Estudos Galegos* (poema inédito, setembro de 1936). Ed., estudio e notas de X. Alonso Montero (1998). Santiago de Compostela: Museo do Pobo Galego.

6. *El Correo Gallego*, 2 de marzo de 1977.

Vista xeral da Biblioteca de Xaquín Lorenzo no Museo do Pobo Galego

ANA I. MATEOS VARA

ROSA M^a. MÉNDEZ GARCÍA

Ana I. Mateos Vara é Licenciada en Documentación pola Universidad de Salamanca. Bibliotecaria e arquivista, ten desenvolto a súa vida profesional no Archivo General de Simancas, Consejería de Economía y Hacienda de Castilla y León, Consorcio de Bibliotecas Universi-

tarias de Galicia e bibliotecas de diversa titularidade. Colabora de xeito habitual coa Biblioteca do Museo do Pobo Galego.

Rosa Mª Méndez García é a responsable da Biblioteca e Arquivo documental do Museo do Pobo Galego. Licenciada en Xeografía e Historia, Sección Galicia, forma parte do Consello de Cooperación Bibliotecaria de Galicia, así como do equipo de redacción da revista *Adra*.

O Arquivo

de Xaquín Lorenzo

no Museo do Pobo Galego:

Unha escolma dos documentos *alleos*

Ana I. Mateos Vara

Rosa M^a. Méndez García

Par que nace o Museo nace tamén a súa Biblioteca, unha arela máis do compromiso daquelas persoas que participaron, e seguen a participar, neste proxecto. O xerme da gran biblioteca e arquivo dos que hoxe podemos dispoñer para a súa consulta e goce está constituído polos legados e doazóns de bibliotecas e arquivos persoais.

Foi o fondo de Xaquín Lorenzo Fernández, en 1990, a primeira dunha serie de achegas, ata hoxe ininterrompida, de importantes conxuntos bibliográficos e documentais. Así, a esta primeira iniciativa fóronse sumando a biblioteca de Xesús Taboada Chivite e a súa colección de documentos (depósito dos seus herdeiros no 1992); entre os anos 1990-1994 incorpórase o arquivo e biblioteca de Antonio Fraguas Fraguas; posteriormente, en 1995, chega o de Antonio Rodríguez Fraiz; no 2002 serán a biblioteca e arquivo de Manuel Beiras García; de Santiago de Compostela procede tamén a doazón da Biblioteca da Familia Baltar no ano 2005; e no 2014 entra a de Xosé Mª Álvarez Blázquez, por doazón dos herdeiros. Todas elas contan cun espazo propio no Museo do Pobo Galego (MPG).

Ao igual que o seu nome ten un enorme valor para a antropoloxía galega, Xaquín Lorenzo é unha das figuras fundamentais para contar a historia do MPG, máis alá de ter sido o seu primeiro presidente do Padroado.

Inaugurado no 1977, desde ese momento D. Xaquín, aproveita cada visita á institución para traer sempre algún libro ou documento para a biblioteca... Pero será, tralo seu pasamento, o 19 de xullo de 1989, cando Xosé Lino Vázquez Monxardín, actuando como o seu testamenteiro e seguindo as súas mandas, no 1990 fai chegar ao MPG o legado que segundo as estipulacións ha de ser compartido tamén coa Fundación Penzol e a Fundación Trasalba.

O seu arquivo é unha mostra da súa vida, tanto profesional como persoal. Nas 61 caixas que o constitúen podemos encontrar documentos biográficos de índole persoal, de formación académica, correspondencia, documentos relacionados coa súa función docente, así como co desenvolvemento da súa actividade intelectual (notas manuscritas, borradores,...), dos actos e homenaxes que foi recibindo, correspondencia,...

Parte do Arquivo de Xaquín Lorenzo

O arquivo está dividido como segue:

CADRO DE CLASIFICACIÓN

DOCUMENTACIÓN PERSOAL:

- *biográficos* (carnés, cédulas, títulos da vida militar, tarxetas, certificados, axendas...)
- *estudos e formación académica* (diplomas, títulos, certificados universitarios, apuntes, carné da Facultade de Filosofía e Letras de Santiago de Compostela)
- *honras e premios* (diplomas dos Xogos Florais, premios, encomendas, medallas, recoñecementos civís, nomeamentos, homenaxes.
- *correspondencia* de diversos remitentes, ás veces de índole familiar, ás veces de carácter privado e ta-

mén, por suposto, relacionada cos seus traballos intelectuais. Cabe sinalar as máis interesantes dende este punto de vista, e que son as provenientes de amizades nacionais e internacionais do mundo da etnografía como é o caso de Santos Júnior, Mario Cardozo, H. Schneider, L. Rodríguez de Viguri Gil, Carlos Velo, Ben-Cho-Shey, F. Kruger, F. Bouza Brey, L. Cuevillas, A. Fraguas, X. Taboada, N. de Hoyos, V. Paz-Andrade, V. Risco e Araújo Iglesias.

DOCUMENTOS PATRIMONIAIS:

- *documentación administrativa* de índole patrimonial: escrituras, recibos, títulos de propiedade, unha copia do seu testamento e outros documentos financeiros.

DOCUMENTOS DE FUNCIÓN:

- *relacionados coa súa actividade docente*: materiais relacionados coa súa profesión.
- *relacionados coa súa actividade intelectual e cultural*: notas tanto manuscritas como mecanografadas e debuxos do seu labor de investigación e traballos de etnografía, documentos das institucións coas que colaborou.
- *relacionados coa súa actividade sociocultural*: publicacións en congresos e na prensa.

FONDOS ESPECIAIS:

- *música*: colección de partituras tanto galegas como non galegas.
- carteis, láminas, mapas, almanaques.

COLECCIÓN S FACTICIAS

- *documentos de contido diverso*, dende o político ao cultural, e de tipoloxía variada: carteis, láminas, folletos turísticos, festas e romaxes, referencias bibliográficas, recortes de prensa e cazapos,... recollidos por mor dos variados intereses do etnógrafo.
- *documentos alleos*, é dicir, non xerados polo titular do arquivo, e que sen embargo poden estar relacionados ou seren afíns ás persoas achegadas ou institucións de interese para a persoa que xera o arquivo.

No caso de Xocas, persoa de intensa actividade intelectual, estes alleos están vinculados ás súas áreas de investigación e campos de estudo. É habitual o in-

tercambio de materiais con afíns, e por iso nesta serie atópanse documentos de procedencia variada: dende algúns familiares como do seu pai, Xosé Lorenzo “Tabarra” e do seu irmán Xurxo Lorenzo, a outros máis ligados coa investigación, como é o caso de documentos de Luís Tobío Campos, Roxelio Rivero, Jesús López González, Bieito Fernández Álvarez e Ramón Otero Pedrayo, entre outros.

Aínda que supoñemos que as fontes de incorporación son directas, ante a imposibilidade de comparar e confirmar tódalas grafías, e polo noso propio descoñecemento, non descartamos que algúns textos, ou parte deles, poidan ser copias de orixinais. Tendo en conta as súas relacións persoais e profesionais imos facer un pequeno percorrido por esta documentación e, en particular, a relacionada con Ourense que pode ser consultada no MPG dentro deste grupo de *alleos* no Arquivo de Xaquín Lorenzo.

Airiños da miña terra: colección de cantares populares de Galicia recogidos por Luis Tobío Campos. Para el Folk-lore gallego. Brión 31 de Noviembre de 1880.

Tras deste título atopamos un texto manuscrito a dúas columnas e a dobre cara, que recolle cantares populares ordenados alfabeticamente pola primeira palabra do verso, aínda que non faltan engadidos, posiblemente posteriores, que rompen esta orde.

É un exemplar cosido a man, composto por 38 follas numeradas, de 27 x 20 cm. O seu estado de conservación é relativamente aceptable. Este texto foi publicado no ano 1985 por Edicións do Castro baixo o título *Colección de Cantigas da Mahía*, dentro da colección “Publicacións do Seminario de Estudos Galegos”, co limiar e notas do mesmo Xaquín Lorenzo.

O seu compilador foi Luís Tobío Campos (Lamiño, Brión, A Coruña, 1861 - Santiago, 1943). Mestre formado na Escola Normal de Santiago, despois de percorrer varias escolas galegas consegue praza en propiedade en Viveiro no 1892. Ao ano seguinte viaxa

L. Tobío Campos:
Coleción de cantigas da Mahía

a Madrid para ampliar estudos na Escuela Superior de Magisterio, e alí entra en contacto coa Institución Libre de Enseñanza. De volta a Viveiro, as súas inquedanzas intelectuais levaríano a unha grande actividade docente e cultural plasmada en numerosas conferencias e artigos, algúns deles para o Boletín da Real Academia Galega, da que era membro correspondente. É en Viveiro onde publica a súa primeira obra *Ecos y esbozos*, en 1912, á que seguirán *Rosññas da terra* e *Rimas galicianas*, publicadas en Santiago nos anos 1917 e 1935, respectivamente. Remata a súa traxectoria profesional na Escola Normal de Santiago, ata a xubilación.

O texto chega ás mans do etnógrafo sobre ano 1933, a través do fillo do compilador, o significado escritor e político Luís Tobío Fernández, dados os seus fortes vínculos cos irmáns Lorenzo dende os tempos en que todos eles estaban no Seminario de Estudos Galegos.

Bonitas tradiciones: trabajos inéditos para el Archivo de Tradiciones Populares del Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Revista de Tradiciones Populares.- Instituto Antonio de Nebrija” por D. Jesús López y González = (Silio Ben-Amor Albo-Hacén, “El Patriarca del Loyo”) = a Dª Nieves de Hoyos Sancho. 1944.

É outro dos manuscritos orixinais que se conservan no grupo de *alleos* do arquivo. Trátase dun texto manus-

J. López González: Bonitas tradiciones...

crita en castelán con citas literais en galego, a tinta azul composto por 67 follas, cosido e apaisado. A cuberta e o reverso de cada páxina levan un cuño co texto “Estación Fenológico Agrícola. Manzaneda - Orense - Trives - San Miguel”, e nalgúnhas ademais outro da “Escuela Nacional Mixta de Requejo (Manzaneda)”. Cada capítulo ten unha extensión de entre 2-3 follas, e vai numerado de maneira independente dentro do conxunto total, asinado polo autor como “Silio Ben-Amor Albo-Hacén” e datadas en 1939. Recollen contos, ditos, rimas, trabalenguas, etc. da zona de Manzaneda, se ben hai algún de Santiago, en torno a costumes, supersticións, sabedoría popular... A maiores hai unha addenda de 1 folla solta, datada o 1 de xaneiro de 1948, escrita no reverso dunha papeleta timbrada da “Delegación Provincial de Sindicatos de Orense. Obra Sindical “Previsión Social”. Caja Sindical del Seguro de Enfermedad”. Partes deste traballo foron publicadas na mencionada *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares* en 1945 [1 (3) p. 774-775], da que foi directora a tamén mestra, etnógrafa, folclorista e escritora cántabra, ademais de directora do Museo del Pueblo Español, Nieves de Hoyos Sancho. De feito, na capa hai unha nota transversal manuscrita que reza “Publíquense en la Revista de Tradiciones Populares si proceden.”

Poucos datos temos da vida de Jesús López y González, e só sabemos que se trata dun mestre católico da zona de Manzaneda (Ourense). O autor adoita empregar o pseudónimo de xeito habitual, e con ese nome asina os

artigos que publica nos suplementos da revista ourensá *Biblioteca de Misión, revista de la parroquia y la escuela*. Fundada no 1937 por Ricardo Outeiriño (director de *La Región*), e dirixida por Manuel González Cerezales durante a súa primeira época (1937-1939), esta publicación quincenal reuniu firmas da talla de Ramiro de Maeztu, Vicente Risco, Otero Pedrayo, Ramón Hierro, Alfonso Iniesta, Álvaro Cunqueiro, Manuel Murguía... De feito, Vicente Risco chega a prologar un dos seus traballos para o Suplemento de *Misión*, o n. 168, 1-7-1938, que conservamos no MPG.

Cantigas de San Mamede de Grou

Baixo este título facticio agrupamos un conxunto de cantares recollidos na parroquia de Grou (Lobios). Trátase dun pequeno caderno raiado (15 x 10,5 cm.), con algunhas follas soltas. Son 48 páxinas escritas a lapis, algúns dos cantares cruzados cunha raia vertical, coma se adoita facer ao ir transcribindo algo para evitar confusións.

O autor é Bieito Fernández Álvarez, (Silvares de Grou, Lobios, 1909 - Lugo, 1999), e el mesmo entregou o manuscrito orixinal a Xaquín Lorenzo, tal e como este nos conta no seu compendio titulado *Cantigueiro Popular da Limia Baixa*, 1973, p. 8: “E Bieito Fernández Álvarez, que me regalou un fermoso mangado de cantigas de San Mamede de Grou.”

Fungueirazos: contos gallegos

Neste feixe de orixinais custodiados por Don Xaquín ao longo da súa vida inclúese tamén un texto de Roxelio Rivero (As Neves, ca. 1900 - ca. 193-?). O manuscrito do que falamos leva o seguinte texto na portada *A Cándido Otero: Amigo d`y-alma: Estas pobres páxinas, borfas de todo valimento literario... Rogelio Rivero.*

Está recollido nun caderno da marca “La Caravelle”, co debuxo dunha carabela negra sobre un fondo vermello. Consta de 47 follas manuscritas, a dobre cara, con algunhas follas soltas pese á cinta adhesiva empregada para tentar preservar a integridade do conxunto.

to, cunhas medidas de 21 x 14 cm. Inclúe un índice na contracapa. O estado físico é moi deteriorado.

Componse dun grupo de pequenos textos publicado como *Fungueirazos: contos gallegos*, en Ponteareas na Imprenta de Saturnino Montero no ano 1916.

Roxelio Rivero publicou en numerosos xornais: *El Tea*, *Diario de Avisos*, *Heraldo de Zaragoza*, *Noticiero de Vigo*, *La Ráfaga*, *Vida Galega*, *Don Quijote*, *Tramancazos*, *El Soplete*, *Galicia* (Ponteareas), *El Azote* (do que tamén foi director) e *Tribuna*.

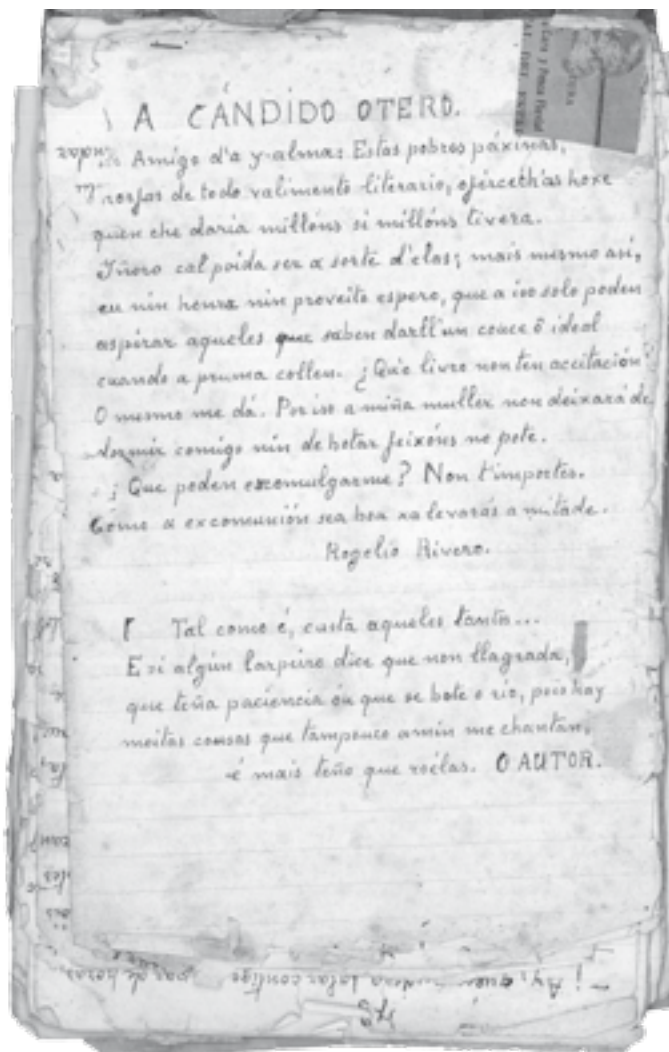
Homilía de D. Amando Arauxo na Santa Misa da festa da Nosa Señora do Viso o 22 de maio de 1983.

En 1983, Xaquín Lorenzo é nomeado *fillo predilecto* da provincia pola Deputación de Ourense. O documento corresponde ao acto celebrado nas terras de Lobeira na celebración na honra desta Virxe. Son 7 follas manuscritas da homilía pronunciada en galego durante a homenaxe na capela da Nosa Señora do Viso. O sacerdote, á vista do contido no discurso, é un amigo persoal de Xaquín Lorenzo.

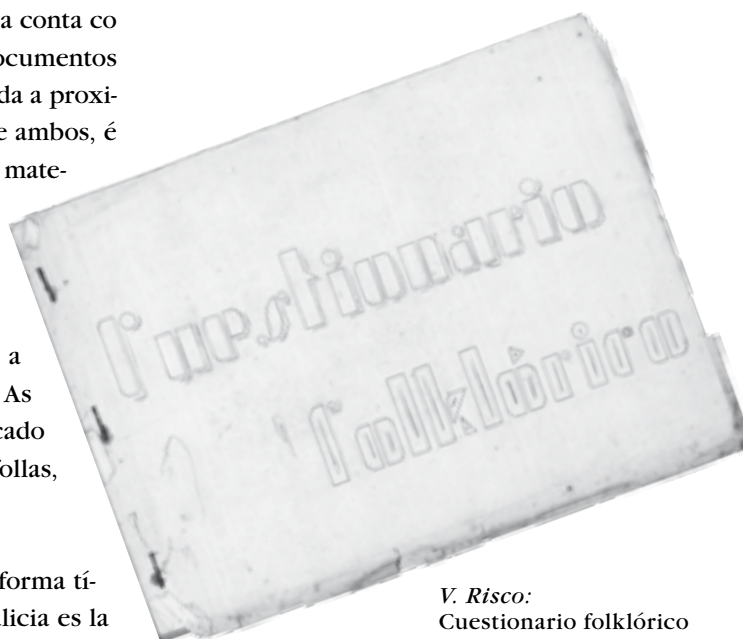
Documentos de Vicente Risco: Cuestionario folklórico

As amizades de Xaquín Lorenzo, como dicíamos, marcan o carácter desta sección de *alleos* do arquivo, e por iso da súa con Vicente Risco dáse boa conta co feito de que no arquivo de Xocas estean documentos manuscritos e debuxos orixinais deste. Dada a proximidade persoal e dos intereses culturais de ambos, é lóxico e habitual o intercambio fluído de materiais como os que temos a sorte de conservar no MPG e que detallamos a continuación:

- Prólogo manuscrito de Vicente Risco a “Notas para un cuestionario de etnografía. As embarcacións”, escrito en galego e publicado en *Nós*, IX (108), 1932, pp. 229-230. Son 2 follas, escritas nunha cara, de 21 x 15 cm.
- Manuscrito en castelán que comeza “La forma típica del hábitat para la mayor parte de Galicia es la

R. Rivero: *Fungueirazos: contos gallegos*

V. Risco:
Cuestionario folklórico

Varios caderniños do
Cuestionario folklórico

aldea apiñada y cerrada...” e que trata sobre arquitectura popular. Componse de 4 follas escritas á unha cara. Inclúe copia mecanografada de 9 follas. As medidas son de 21 x 15 cm.

- Caderniño con debuxos e notas das marcas de canteiro do Pazo de Xelmírez, do Pórtico da Gloria, do castelo de San Martiño da Portela (actualmente Vilasobroso, Mondariz), do castelo de Ponferrada e da catedral de Ourense. Son 22 páxinas de 16 x 11 cm., cosidas e con algunhas follas arrincadas.

- Debuxos a lapis de Vicente Risco para “Una parroquia gallega en los años 1920-25”. Recollen debuxos de casas, escenas rurais, cabezas de gando, apeiros de labranza e enxoval doméstico, lápidas e mausoleos, escudos,... con breves anotacións en galego. Son 41 follas soltas non numeradas. O artigo saíu publicado na *Revista de dialectología y tradiciones populares*, t. XV, caderno 4º, 1959, pp. 401-433 e co mesmo título na Serie Alicerces do Museo do Pobo Galego, no 1993.

Hai outro grupo de debuxos da freguesía de San Pedro de Sabariz (Rairiz de Veiga). Inclúe un plano da igrexa en papel cebola de 34,5 x 23,5 cm., dous mapas topográficos de 28 x 20 cm., pero sen nomenclatura e un mapa do concello de Lobeira, de 59 x 44,5 cm. en escala de 1:30000 e debuxos de vivendas e notas topográficas.

- Crítica literaria do libro do etnógrafo e investigador portugués Armando de Mattos *A arte dos jugos e cangas do Douro-Litoral*, editado pola Junta de Provincia do Douro-Litoral (1942). Son 3 follas manuscritas en castelán, por unha cara, de 21 x 15 cm.

- Notas manuscritas para a elaboración dun texto sobre Murguía coa intención de que saíra publicado no t. 6 do *Arquivo do Seminario de Estudos Galegos*, pero que non chega a ver a luz. Son 6 follas de 12,5 x 9,5 cm.

- Debuxo a lapis dun canastro de Mondoñedo.

- Mecanoescrito de *Orden y caos: (ensayo de mitología)* (1958-1959), que publicará a editorial RIALP no ano 1963. Son 60 follas grampadas e numeradas.

- Cuestionario folclórico: texto mecanografiado. Guión a seguir na elaboración do “Cuestionario do folclore galego”, o proxecto apoiado polo Seminario de Estudos Galegos desde a Sección de Etnografía que dirixe Vicente Risco. É un caderniño de 54 páxinas, grampadas, de 16 x 21,5 cm.

Documentos alleos nos alleos

No Museo conservamos un conxunto de traballos que probablemente foran propiedade de Vicente Risco. Se trata das respostas ao “Cuestionario del Folk-Lore Galego”, que foron recollidas no 1932 por catro alumnas súas das zonas de Bande e de Entrimo.

Emilia Santos San Martín fai o seu traballo sobre Entrimo. Son parte dun caderniño apaisado cosido, de 41 follas, que inclúe 1 mapa pregado, 1 fotografía da Pía da Moura e 1 fotografía da igrexa parroquial, ambas as dúas en branco e negro. É un texto mecanografiado a unha cara e cunhas medidas de 33 x 22 cm. Está datado 23/5/1932.

Telesfora Represa consta que é alumna de 4º curso de 1931-1932 e o seu traballo trata sobre Bande, nun caderniño grampado, de 37 follas, apaisado e mecanografiado á unha cara, de 22 x 33 cm.

María Álvarez Fernández tamén fai o seu traballo da zona de Bande. É un caderniño grampado, de 19 follas, apaisado, manuscrito a unha cara e de 22 x 33 cm.

Finalmente, *Amparo Fernández de la Justicia* elabora o seu cuestionario folclórico sobre Bande nun caderniño grampado de 26 follas e manuscrito a unha cara, e unhas medidas de 33 x 22 cm.

Documentos sobre a vida e obra de Xan da Cova

Unha das xoias do arquivo é un pequeno conxunto de documentos asinados por Xan da Cova, Juan María de la Cova Gómez (Ourense, ca. 1829 - 1899),

Á. Noguero: casa da rúa Pedreira, onde viviu Xan da Cova

o escritor e inventor galego descrito coma un dos personaxes máis extravagantes da vida cultural de Ourense. Perito agrimensor de profesión (ben considerado neste eido), ebanista, escultor, escritor, músico, inventor e poeta, tamén é recordado polo seu invento do *pirandárgallo*, un paraugas universal, que segundo argumentaba, “bastaba poñelo aberto no curuto do Polo Norte para que as pingueiras da chuvia nin sequera chiscasen a panza do Ecuador da Esfera Terráquea”. Escribiu pezas teatrais, dúas en galego, zarzuelas e óperas, malia que segundo as fontes da época, o contido das súas obras é de calidade pésima e carentes de acción e de interese. Tamén dirixiu *El Gracioso: Xornal moral, literario e recreativo, en prosa e verso*, un periódico bastante irregular, e inventou unha lingua, o *trampitán*.

Goretti Sanmartín descríbeo como un personaxe singular, que deu lugar a numerosos comentarios sobre a súa figura e feitos, algúns de dubidosa veracidade, e ás veces contados de distintas maneiras, o

Sr. D. Vicente Arias

Muy Sr. mio: el Inmo. D. Pedro Varqui Novoa que vive en esta Ciudad y Calle de la Penavigia, es encargado para dar fee en el proximo promovido por grande parte de los efecutores poseedores de bienes sujetos a la venta de los P.P. Termitas, tienen alcanzado todo el mes de Agosto de espesa para hacerlo sin ser apremiado en dho termino, van transcurridos 17 dias y poco hecho; es indispensable V. el ser notificado, y me disp. el D. Pedro tenia que pasar a' era a' practicante dha diligencia, y por ocupaciones del Juzgado como Srio. que es de el, no lo pudo hacer, me encargo' le escribire a' V. para que si por casualidad venia a' esta lo dijese, y el pasara' punto a' V. Comencare V. bueno y mande a' su asmo segun le viniera. D.B.S. 16.

Juan de la Cova J. Gomer

Carta de Xan da Cova a Vicente Arias

que dá unha idea da proxección alcanzada por Xan da Cova na sociedade.

Pola súa curiosidade natural, Xocas investiga sobre este personaxe seguindo os estudos de Xesús Ferro Couselo, quen lle pasa o froito da súas pescudas. Por iso neste arquivo se conservan, ademais dalgunhas copias mecanografadas, unha selección das obras impresas de Xan da Cova:

- Gran victoria. Ópera en un acto. Ourense: Imprenta de coplas, 1894
- Cervantes y el soldado. Ourense: Imprenta de coplas 1894
- Los guerreros. Ourense: Imprenta de coplas 1895
- Cuba es de España. Ourense: Imprenta de coplas 1895
- La toma de Lanao, viva España. Ourense: Imprenta de coplas 1895
- La trampitana, Ourense: imprenta de coplas 1895
- Flores del milagro. Ourense: imprenta de coplas 1895
- Razones de ley. Ourense: imprenta de coplas 1896
- El conde y le marqués. Ourense: imprenta de coplas 1896
- Todo está revuelto en el mundo. Ourense: imprenta de coplas 1896
- La fidelidad. Ourense: imprenta de coplas 1897
- Conquista de Méjico. Ourense: imprenta de coplas 1897

Pero no conxunto de documentos da investigación de Don Xaquín sobre este autor, ademais, atopamos 5 debuxos de Ático Noguerol Iglesias (Ourense, 1888-1942) pertencentes á serie que Xaquín Lorenzo dá ó Arquivo Histórico Provincial de Ourense. Os cinco van acompañados de textos que os complementan e enriquecen. Entre os que se conservan no MPG varios corresponden, precisamente, á rúa Pedreira de Ourense, na que vivía Xan da Cova, e algún deles é da propia casa con máis detalle, o número 13 desa rúa, dato que o mesmo debuxante sinala nas notas. Ático Noguerol foi compañeiro de escola de Vicente Risco, Otero Pedrayo e López Cuevillas e pertence a este grupo de intelectuais e amigos ourensáns.

De puño e letra de Xan da Cova só temos unha carta súa dirixida á Vicente Arias, referente a uns bens patrimoniais. É un texto manuscrito nunha folia de 22 x 8 cm.

A Estadea ou Pranto polo Seminario de Estudos Galegos

É o último dos alleos orixinais que traemos a estas páxinas. É ben coñecido este poema de 138 versos, en latín e galego, que D. Ramón Otero Pedrayo lle enviara a Xaquín Lorenzo recreando unha Santa Compañía formada por dez persoas comprometidas co Seminario, que coa súa desaparición “morren” con el. Os ilustres integrantes desta lúgubre procesión son: Vicente Risco, Luís Iglesias, Isidro Parga Pondal, Antonio Iglesias Vilarelle, Florentino López Cuevillas, Xosé Filgueira Valverde, Fermín Bouza Brey, Xesús Carro, Xaquín Lorenzo e o propio Ramón Otero Pedrayo.

A Estadea ou Pranto polo Seminario de Estudos galegos é un manuscrito de 2 follas, escritas polas dúas caras, e que remata cuns debuxos de temática funeraria: uns cipreses, unha tumba e unha caveira.

Ex-libris X. Lorenzo

Está datada polo propio Xocas co seguinte texto: “Esta carta foi recibida por min no mes de setembro do ano 36, cando cheguei á miña casa de Ourense despois de ser ferido na guerra civil. Enviouma don Ramón Otero Pedrayo dende a súa vivenda, enfrente [sic] na rua da Paz, unha hora despois do meu arribo”.

Como recorda D. Xesús Alonso Montero, trátase dun “poema manuscrito de destinatario privado, é un caso claro de literatura clandestina feita no exilio interior para desfogo e consolo”.

A Estadea foi publicada polo MPG no 1998, na serie Alicerces.

Xaquín Lorenzo Fernández, home xeneroso, conservou estes documentos, e moitos máis, pero non con afán coleccionista senón como fonte de información e investigación de primeira man, procurando publicalos, e citando sempre e agradecendo a colaboración daqueles que contribuíron coas súas achegas ao desenvolvemento dos seus traballos científicos.

BIBLIOGRAFÍA

- ALONSO MONTERO, Xesús. *Beatus qui legit*. Santiago: Universidade, Servicio de Publicacións e Intercambio Científico, 2000.
- CUESTIONARIO DO FOLCLORE GALEGO. Santiago de Compostela: Museo do Pobo Galego, 1994.
- FERRO RUIBAL, Xesús. *Refraneiro de Grou (Lobios) recollido por Bieito Fernandes do Palheiro*. Cadernos de Fraseoloxía Galega, 10, 2008, 241-253.
- GRAN ENCICLOPEDIA GALLEGA. Santiago de Compostela: Silverio Cañada, 1974-2000.
- OTERO PEDRAYO, Ramón. *A Estadea*. Santiago de Compostela: Museo do Pobo Galego, 1998.
- REVISTA DE DIALECTOLOGÍA Y TRADICIONES POPULARES. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1944. [1945, 1, (3) p. 774-775].
- RISCO, Vicente. *Unha parroquia galega nos anos 1920-1925*. Santiago de Compostela: Museo do Pobo Galego, 1993.
- SANMARTÍN REI, Goretti. *O teatro de Xan da Cova: La Galiciana e María Pita*. A Coruña, Universidade da Coruña, Servizo de Publicacións, 2002.
- TOBIO CAMPOS, Luís. *Colección de cantigas da Mahía*. Sada: Edicións do Castro, 1985.

MARÍA CONCEPCIÓN LOSADA

MANUEL VILAR ÁLVAREZ

VÁZQUEZ

Coucieiro, Muxía, 1956

Ourense, 1960

Doutora en Medicina pola Universidade de Santiago de Compostela, na que é profesora titular de Psicobioloxía. Patroa do Museo do Pobo Galego, vogal da súa Xunta Reitora e membro do Instituto de Estudos das Identidades.

Desde o ano 2007 é responsable do APOI, dirixindo a arquitectura da aplicación informática que o sustenta.

Licenciado en Xeografía e Historia pola USC. Realizou cursos de doutoramento en Antropoloxía e un mestrado en Xestión de Bens Culturais e Patrimonio. É autor de numerosos traballos relacionados co patrimonio etnográfico, os museos, os rituais e o Camiño de Santiago, publicados en revistas especializadas e actas de congresos.

Patrón do Museo do Pobo Galego, é membro do Instituto de Estudos das Identidades.

◊ Arquivo do Patrimonio ◊ Oral da Identidade (AP◊I) do Museo do Pobo Galego está na rede en

<http://apoi.museodopobo.gal/>

María Concepción Losada Vázquez
Manuel Vilar Álvarez

Se a historia foi primeiro oral, por que lle dimos tan pouco valor documental á palabra falada? A pesar da importancia da palabra falada, da oralidade como forma normal de expresármonos e comunicármonos, a escrita tivo sempre un status como de máis importante, como de máis serio e máis científico. Sen embargo foi a tradición oral a que nos transmitiu saberes e experiencias, foi esa tradición a que conformou ao longo do tempo a vida das persoas. Esa transmisión non estaba reflectida nas investigacións das ciencias sociais e académicas e quedou reservada para eruditos locais ou amadores do estudo dos costumes e da historia local, sempre como algo de menor nivel, de categoría inferior.

Houbo que agardar até a segunda metade do século XX para que a historia oral se desenvolvera con inde-

pendencia, os estudos de antropoloxía se consolidaran e a fonte oral adquirira categoría de seriedade e status científico. Puido así entrar definitivamente na academia, ser un elemento serio para as ciencias sociais e ter tamén un papel de activación patrimonial.

A oralidade é fundamental para manter viva unha cultura e unha memoria colectiva, porque a vida das persoas, en tanto individuos e membros dunha comunidade, constrúese tamén sobre unha tradición oral. Esta trae normas e costumes que moldean e conforman as súas vidas. Estas normas insírense nunha tradición que transmite seguridade e apego a un lugar, fainos dun sitio, dános estabilidade. Todo isto non quere dicir que a tradición nos amarre a unha realidade inmodificable, que nos obrigue a mirar só para atrás, senón que é o apoio preciso

desde o que outear con seguridade o futuro.

Nos países onde a súa cultura era subalterna ou dominada por outra foránea, foi na tradición oral onde se gardaron e transmitiron as historias colectivas. Iso tamén o sabía a xente da xeración Nós, especialmente os que se dedicaron ao estudo da etnografía. Sabían da necesidade da recollida dos datos etnográficos para con eles poder construír toda unha teoría cultural, como tamén eran sabedores de que os datos que perduran no tempo falan da continuidade dunha cultura e posibilitan mecanismos para as transformacións sociais, ou para que estas non sexan tan traumáticas.

Arquivar e estudar a memoria oral foi un labor que tivo unha grande importancia en países como Irlanda ou

Finlandia, pero tamén noutros como nos Estados Unidos de América. Nos primeiros casos entendíase a salvagarda da oralidade como un labor de recuperación da propia historia, como un xeito de estudar o pasado coa axuda da historia oral, e o pasado explórase para construír o futuro. A historia destes países se dicía que non estaba escrita por eles, que estaba gardada nas voces das xentes e transmitida oralmente. Darlle voz á voz das xentes era avivar os materiais documentais que fixesen posible escribir a propia historia.

Hai corenta anos que o Museo do Pobo Galego (MPG) abriu as súas portas ao público. O Museo nace dunha tradición ancorada na redescuberta dun patrimonio cultural que fora ocultado e menosprezado. Ese patrimonio, froito dun longo proceso histórico, tiña que servir para asentar as identidades e para contribuír a sermos unha sociedade moderna e actualizada. Neste sentido, o MPG é un intento de crear unha institución que servira para a sociedade civil do presente, e nesa sociedade moderna ten que haber un lugar para a tradición, e para a tradición oral.

O MPG é herdeiro dun legado que ten o seu fito máis relevante no Seminario

de Estudos Galegos (SEG). O MPG bebeu do seu discurso e acolleu algúns dos materiais salvados da desfeita que enterrou esa institución cultural e civil, pero tamén goreceu vellos membros do SEG, como Xaquín Lorenzo ou Antonio Fraguas. O MPG herda esa tradición de afondar no estudo da cultura, e non só da chamada material, senón tamén de salvagardar a palabra sobre a que se constrúe a cultura. Todo dentro dunha preocupación por estudala e sistematizala, unha preocupación por coñecer máis sobre nós e o noso lugar no mundo, todo para escribir a historia da autoestima.

No ano 2005 créase, no seo do Padroado do Museo do Pobo Galego, o Instituto de Estudos das Identidades, concibido como un medio para investigar e potenciar o patrimonio material e inmaterial da sociedade. Neste cadro enxértase o Arquivo do Patrimonio Oral da Identidade (APOI), que naceu para documentar, salvagardar e difundir o patrimonio oral dos galegos e galegas. O Museo do Pobo Galego puxo en marcha no ano 2007 un proxecto de recuperación, catalogación e dixitalización dos fondos sonoros que estaban depositados no Museo. A este programa chamámoslle Sons e Voces da Identidade.

Mais o APOI recibiu un grande impulso grazas á achega do arquivo de Xosé Luís Rivas, "Mini" e Baldomero Iglesias, "Mero", dous personaxes claves na recollida e divulgación da música popular. Eles fixeron un intenso traballo de compilación de voces, cantigas e ditos que foron gravando ao longo do último terzo do século pasado. Eles, conscientes de que ese fondo tiña que estar nunha institución con carácter de servizo público, depositaron no Museo do Pobo Galego un bo feixe de vellas cintas de case-te. Ese depósito obrigounos a organizar unha ferramenta para darlle unha resposta axeitada e útil, que ese material de gran valor documental e, tamén, emotivo e sentimental, fose accesible e prestase un servizo á sociedade. Esa ferramenta tiña que posibilitar o libre acceso á información, un dereito democrático básico.

En 2007 creouse a primeira base de datos para dar cabida aos fondos dixitalizados e, logo de editalos e estudalos, publicalos para poñelos a disposición do público na rede. Despois da achega inicial de Mini e Mero, foron vindo outros depósitos, todos eles cun gran peso da tradición musical. O máis recente, o arquivo de Dorothé Schubarth e Antón Santamarina, sen dúbida a sistematización máis importante da nosa tradición oral desde o Cancioneiro de Martínez Torner e Bal y Gay.

Pero a oralidade vai máis alá da voz falada ou cantada, dos ditos, refráns, adiviñas, poesía popular, contos e lendas. Tamén entran neste campo as memorias autobiográficas e os testemuños orais de toda clase de actividades, saberes e vivencias. Por iso quixemos, tiñamos que facelo, ampliar o campo de actuación. Estabamos así tamén indo coas novas tendencias

sobre o chamado patrimonio inmaterial, algo que a UNESCO concretou aínda no ano 2003¹. Nesa definición faise referencia aos usos, ás representacións, expresións, coñecementos e técnicas que as comunidades recoñezan como parte integrante do seu patrimonio cultural.

Todos estes elementos deron lugar a unha tradición, a un sistema cultural. Por iso era unha obriga documentar os usos e costumes, os xeitos de traballar, pero tamén a vida dos galegos e galegas, dos seus traballos no día a día, das súas alegrías e festas, penas e sufrimentos, dos que tiveron que emigrar ou dos que quedaron. Todo isto conforma o patrimonio oral e inmaterial de Galicia e todo iso ten que estar no APOI e temos a intención de que estea. Por iso desde o Instituto de Estudos das Identidades do MPG se programou unha recollida de documentación oral, sempre tendo en conta as nosas limitadas posibilidades. Así diriximos os nosos pasos cara a feitos e actividades das que non tiñamos material recollido, dando tamén entrada á imaxe, ben á fotográfica, ben ás gravacións en vídeo. As festas do Entroido, as de mouros e cristiáns, romarías, pero tamén historias de vida, foron e son obxecto da nosa atención.

Está no noso ánimo que todo o fondo oral do que dispoñemos estea a disposición da sociedade, e nese camiño traballamos, e facéndoo dentro das nosas posibilidades, que non son as que nos gustaría que foran ou as que sería necesario dedicar, pero que son as que temos. Neste sentido desde 2017 contamos cunha base de datos complexa coa intención de facilitar o acceso en rede

aos fondos. Pretendemos que os fondos orais acaben sendo unha ferramenta básica para os estudosos da nosa historia e etnografía, e asema de unha ferramenta útil para o común da cidadanía, sexa cal for o seu interese.

Poderíamos resumir que o APOI ten como principais tarefas as de recollida, documentación e rexistro, difusión e salvagarda do patrimonio oral e musical tradicional de Galicia. Pero para todo cumprir eses obxectivos fai falta investigación, e a investigación tamén posibilitaría o incremento dos fondos. E para que todo isto sexa unha realidade que vaia máis alá dos bos desexos, precisamos que a cidadanía responda ás nosas inquéntas e faga uso do APOI e nos axude a acrecentalo e a mantelo vivo.

Como traballamos no APOI

Cando o Museo do Pobo Galego recibe unha doazón de gravacións de patrimonio oral e/ou musical, despois de facer o inventario e cumprimentar o procedemento de recepción, fai pasar o material ao APOI.

O traballo do APOI comeza por documentar e dixitalizar as gravacións orixinais en casetes ou cintas magnéticas que, pasados os anos, sofren un proceso de deterioro que as leva irremisiblemente á destrución. Dixitalizalas é, a día de hoxe, a opción máis segura para conservalas e difundilas. Documentalas é imprescindible para poder atribuírlles os datos asociados (saber de quen son, onde foron gravadas, que tipo de cousas conteñen as cintas...).

As máis das veces, as doazóns chegan como grandes caixas de casetes ou cintas de distintos formatos con pequenas etiquetas que nos din todo o que saberemos do que teñen dentro e que son moi valiosas para nós. Son o primeiro que inventariamos.

Se vostede que le estas follas fixo gravacións noutro tempo e quere albergalas hoxe nun repositorio dixital, coide estas caixiñas, copie todos os datos, rescate os cadernos de notas de campo que teña e ordene o que atope. Será extraordinariamente valioso para quen as vaia dixitalizar e indexar. Pero lembre non tratar de escoitar as cintas para saber que contiñan: pode estragalas para sempre. Os datos que estean na gravación hanse recoller cando se teña dixitalizada e non antes.

A dixitalización que facemos no APOI é profesional. Moitas veces o material orixinal é tan fráxil que non podemos arriscar a pasalo por un lector de casetes para non quedar sen el. O enxeñeiro de son libera a cinta magnetofónica da casete e emprega soportes para lela que aseguran unha presión uniforme sobre o material e minimizan os desastres. Tamén asegura unha primeira copia fidedigna da gravación completa tal cal estaba, nun formato de alta calidade que logo poderá ser editado e transformado se se precisa.

1. Convención da Unesco para a salvagarda do patrimonio cultural inmaterial.
Ver o sitio <http://www.unesco.org/culture/ich/index.php?lg=es&pg=00001>

Desde o inicio do proxecto APOI pretendemos sempre dotar os rexistros

Sendo as gravacións orixinais o material de partida para o traballo elaborado posterior, consideramos esencial facer constar explicitamente entre os datos do arquivo o tipo de soporte que se manexara na recollida orixinal e o intervalo temporal transcorrido. Do mesmo modo, constan os procedementos de dixitalización a que foi sometido, a nova denominación do arquivo máster dixitalizado que queda no Museo, a do soporte orixinal (que por veces resulta deteriorado ou mesmo se destrúe, pese ao coidado na manipulación tendente á súa dixitalización) e os comentarios que os técnicos de son teñan a ben facer sobre o curso e resultados do delicado proceso. Tamén nesta fase o traballo debe ser asinado polo profesional que o rea-

liza, e así se fai constar para cada peza.

Por fin, decidimos incorporar tamén entradas para referenciar outros traballos teóricos ou documentos que poidamos coñecer con relación a unha peza. Non parece doado que fóra das especificacións de estudo musical ou lingüístico que están xa incorporadas nas correspondentes entradas, poidan atoparse moitos estudos en relación cunha peza concreta, pero caso de se daren quedan consignados.

O APOI na rede

A medida que os rexistros van sendo completados e estudados na nosa base de datos local ímolos incorporando ao noso repositorio en rede. Convidámolo encarecidamente a visítalo.

O acceso ao sitio <http://apoi.museo-dopobo.gal/> é directo, libre e gratuíto. Está albergado no mesmo sitio do portal web do Museo, dado que a sede física do arquivo está na sede

da institución e a tramitación administrativa, custodia e conservación dos seus fondos lle corresponde.

Tentamos que o sitio fose doado de empregar de modo intuitivo, limpo e sinxelo. Na entrada temos unhas poucas instrucións básicas e os puntos de acceso para as buscas.

Sempre se pode buscar de modo sinxelo escribindo o nome do que queremos como texto libre. O programa daranos como resultado a listaxe de todas as pezas que atope que teñan nalgún texto relacionado con elas a palabra que buscamos. Na mesma listaxe de pezas podemos premer para escoitar a gravación e ler todos os datos asociados que teña.

Tamén se pode buscar por campos temáticos, palabras chave e outras características que se indican na pestana **buscar**.

A función **explorar** permítenos ir coñecendo o contido do arquivo navegando polas súas distintas opcións.

Temos pestana de información complementaria que inclúe guías de axu-

da para o uso e datos das persoas (informantes, compiladores, técnicos) que fan posible o proxecto.

A finalidade da busca sempre será atopar os sons orixinais, escoitalos (velos se dispoñen de soporte audiovisual) e coñecer as súas características no contexto da cultura de Galicia. E aprender, ensinar con eles,... en definitiva, gozar deles.

Para garantir a publicidade dos datos do arquivo sen renunciar a protexer a súa autoría adherimos o noso web ao sistema de protección da propiedade intelectual *Creative Commons* na súa modalidade de libre uso non comercial. Este rexistro garante a publicidade e libre uso persoal dos datos ofrecidos no web sempre que se cite a referencia da procedencia, mentres que non permite o uso comercial nin a obtención de ganancias sen permiso expreso do propietario do arquivo.

En todo caso, as gravacións e datos orixinais do arquivo pódense consultar directamente no Museo do Pobo Galego, onde son custodiadas e conservadas.

O Taxal, Sabucedo - Porqueira, ca. 1979
 Informante: Corona
 Compilador: Francisco Rodríguez
 Colección de Baldomero Iglesias
 Transcripción: Sergio de la Ossa (2008-10-03)

1 (1) 1 1 VII-4 8.8.8.8.

Rabato ♩ = ca. 100

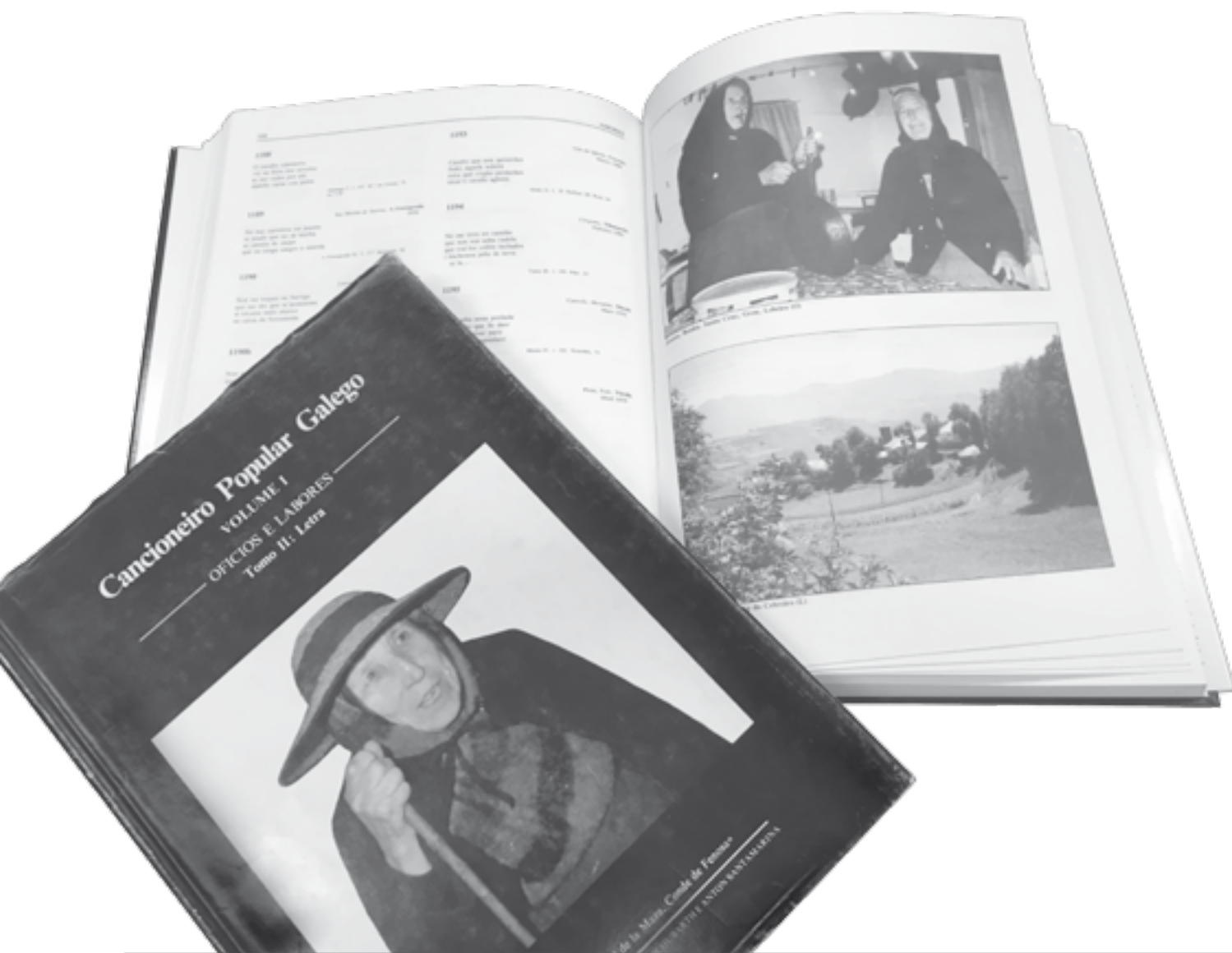
I. Hei - che d'ir á tua sei - tu - ra
 hei - che de ir á tua se - gha - da;
 hei - che d'ir á tua sei - tu - ra
 ai - qu'a mi - ña vai a - ca - ba - da

I. Heiche d'ir á túa seitura
 heiche d'ir á túa seghada
 heiche d'ir á túa seitura
 aí qu' a miña vai acabada.

Máis referencias sobre o APOI

FERNÁNDEZ CERVIÑO, Mº. X.; LOSADA VÁZQUEZ, Mº. C.: "Sons e voces da identidade. Un proxecto de dixitalización, catalogación estudo e difusión do patrimonio oral". En: *Actas da Conferencia Internacional de Tradición Oral. Oralidade e Patrimonio Cultural*. Vol II. Novembro de 2010. Ourense: Concello de Ourense.

GONZÁLEZ REBOREDO, X. M.; LOSADA VÁZQUEZ, Mº. C. (2009): "O proxecto sons e voces da identidade (Instituto de Estudos das Identidades do Museo do Pobo Galego)". En: *Actas do II Congreso de Patrimonio Etnográfico Galego*. Abril de 2008. Ourense: Deputación Provincial de Ourense.

DOROTHÉ SCHUBARTH

Basilea, 1944

Estudou teoría da música e composición. Despois estivo de profesora en Luzern e Basel. Á vez estudou música popular no leste e oeste de Europa, fixo viaxes ós países balcánicos, á

rexión occitana de Francia e varias rexións de España. Mostrouse que Galicia era un terreo especialmente rico e interesante. Despois de dous anos Antón Santamarina pediulle se estaba disposta de coleccionar e estudar o canto popular galego de maneira sistemática. E así fíxose o *Cancioneiro Popular Galego*, un-

ha colección alucinante de cántigas arcaicas. Os estudos do tesouro de cántigas -melodías e textos- e á vez o estudo interétnico conducírona cada vez máis a un mundo arcaico. Despois de máis de trinta anos volveu a varios sitios e percorreu as vellas pisadas. Entre outros lugares volveu a Bande e os seus arredores.

Volta ^a Bande

Decembro 2015

Dorothé Schubarth

Lembranza

Antón e os compañeiros do Instituto da Lingua Galega axudáronme moitas veces a facer un contacto antes de ir a un lugar. Cando por primeira vez fun a Bande, quedáramos en que me presentase no colexio. Despois das clases, pola tarde, podía ir cos rapaces no transporte escolar a Carpezás. E así o fixemos. As mestras recibíronme dun xeito moi cordial, avisaron os nenos e pola tarde fun con eles alá. A liña parou na pista, os nenos correron monte arriba, e eu atrás deles. Ó chegar ó lugar mirei en van a ver se vía os nenos. Só había por aquí e por alá unhas mulleres que me botaron un ollo sen saudar. Sen nenos quedei sen contacto ningún en Carpezás.

Senteime nunha pedra esperando... ata que se achegou a min unha muller dicindo que me apurase se quería voltar con día a Bande.

A fonda de Obdulia, agora pechada

Saín do lugar e avistei a pista abaixo. Por alí non pasaba ningún vehículo... finalmente apareceron tres torcendo pola curva. A ver se un deles me leva, se me dou présa. E o terceiro levoume. Tanta viaxe por nada. Preguntei nunha fonda por pousada. Era a fonda de Obdulia.

Dixéronme que os fillos traballaban en Suíza pero agora pasaban uns días de vacacións aquí. Toquei ó timbre e apareceu a nora. Falamos un momento, pero non mostrou moito interese.

Pousei a miña mochila na habitación, puxen a gravadora na bolsa e saín.

Jaime no Trébol

Paseei pola vila ata encontrar unha tenda. Era a última hora da tarde, a xente volvía do traballo e ía ás compras. A tenda estaba chea de xente. Compraba, intercambiaba as novas, comentarios... Eu quedei detrás na beira da porta, observaba a xente, estaba algo desconcertada. Despois dun anaco preguntoume o tendeiro: —“E usted que quere?” —“Busco cántigas”. A miña resposta provocou risa, burla, comentarios. Que facer? —“Espere usted hasta que eu peche a tenda, voua levar a un sitio”. De seguida para-

ron as burlas. Grazas a este tendeiro tiveron a primeira entrada. A xente despois colaborou. Independentemente diso, Obdulia colleu interese e díxome: “Gústame falar con xente intelixente.” Cantoume varias cántigas e púxome en contacto coa súa tía Guillermina, unha fonte de romances e coplas, un cancionero vivo.

Dous anos máis tarde volvíñ, outra vez fun ó colexio, outra vez fun cos nenos a Carpazás, e o cancionero mostra que a viaxe ben valeu a pena.

Volta a Bande, 37 anos despois

Xa a viaxe de Ourense a Bande foi folclórica: a conversa entre chófer e viaxeiros. Cada un sabía mellor que os outros de todo o que se falaba. Discutiron asuntos locais e (era pouco antes de votar) da política: “este que empeza con R”... Baixa un e sobe outro; aí que risa. Agora que está ausente fanse comentarios sobre o que acaba de baixar e non lle deixan nin un pelo dereito.

Tamén eu aproveito. Pregunto onde se pode durmir, pregunto por autobuses, fálame da situación das aldeas...

Unha paisana ofréceme acompañarme ó Trébol. Fernando é o hoteleiro. En seguida esperto o seu interese. E máis tarde aparece Jaime, que para os días seguintes se encargará de facerme de guía.

O PRIMEIRO DÍA

Segundo Jaime teño que coñecer sobre todo os monumentos históricos: os Baños e o campamento romano e a igrexa visigoda de Santa Comba. Había que ir con máis tempo! E parar neses lugares tan encantadores.

Santa Cruz, Lobeira

Ó final pasamos por Santa Cruz. Véñenme á acordanza Jesusa e Benita: daquela bailabamos e cantabamos acompañadas cunha tixola tocada cunha chave.

Agora ó contrario, o día está gris, a noite pasada chovía, e gris tamén está a aldea. Nin unha alma –algunha moto metida nun curruncho no medio do mato. Algúns xoguetes debaixo dun alpendre dunha casa... Debe de haber xente. Asómase unha señora que está cocendo. Si, sabe dos meus informantes e indícame a casa de Benita:

Aparecen trastes na entrada, diante da cancela unha moto e unha bicicleta medio tapadas por ortigas.

Boto a vista sobre o lugar: néboa e nubes tapan as casas caídas, lama nas rúas.

Sarreaus

A Sarreaus vou en busca das pisadas de Amalia. Agora, pola tarde subo

Benita de 74 anos e Jesusa de 68 anos en 1981

andando alá. O camiño pasa entre carballos, e por unha corredoiro. Chegando ó lugar escollo os camiños que soben sen atopar a ninguén.

Arriba de todo sae Manuel da casa, un home duns 40 a 50 anos. Acérase e –como me ten pasado moitas veces– mirámonos un a ou-

tro coa pregunta pintada na cara. Si, acórdase da Amalia, coñecía a familia. Vivía na Aira da Dona. A Aira da Dona: sácolle unha foto de antes que levo –35 anos hai que a tomei–. El recoñece a praza.

Fálame de Celso, o fillo de Amalia, que vive fóra pero ten unha casa en

A Aira da Dona no 1981

Celso, fillo de Amalia

Susana

A Aira da Dona hoxe

Loeda. Falamos dos poucos veciños, a maioría das casas abandonadas, dos poucos vellos que quedan.

Despois acompañame un cacho para mostrarme o camiño da Aira da Dona. Os canastros, algún día foran o orgullo dos veciños e sinal de riqueza. Agora a maioría dos donos deles emigraron e moitos están a caer.

Paseo polo lugar e tropezo con veciños que acabaron de matar un cocho. Falando de Amalia di o matachín: "Eu son o fillo."

E antes de chegar á Aira da Dona tropezo con Susana, que agora mesmo sae da casa cunha carretilla.

Qué alegría atopar con quen falar. Ten 34 anos, quizais a veciña máis nova de tódolos lugares. Pousa a carretilla e ri cara a min mostrando a súa risa rechamante. Atende a casa e o pai, e agora vai por leña. Imos xuntas á Aira. Á dereita está aínda a casa de Amalia. Varios canastros desapareceron desde entón substituídos por coches.

Canda nós baixa tamén María, unha muller con muletas. Vai rumbo á igrexa que está detrás da Aira.

E mentres, admiro os dous carballos enormes do adro. Agora que se está facendo noite, da luz emana un ambiente sagrado.

Ofrécese a ensinarme o lugar. Primeiro pasamos polo forno comunal. Non é que o edificio dera moito que ver, pero o forno era importante e aínda está en bo estado. A fachada coa a porta pechada: a porta pechada coma símbolo dun tempo pasado; de cando a porta estaba aberta, cando había vida arredor do forno e o cheiro do pan se estendía polo lugar.

María

Forno

Casa de María

Vista de Sarreaus a Xordos

Indica coa muleta unha casa tras outra: Estes foron a... e aqueles a... Suramérica, Suíza, Francia. Algúns volven de vacacións, outros non apareceron máis.

E conversando chegamos á casa dela: unha casa de pedra restaurada. Ensínama, non sen orgullo.

Para renova-la casa investiron os cartos gañados en Suíza onde ela e o home traballaron. O home que-

ría volver a Galicia, pero ela prefería quedar alí. Xa que acordaron de volver non quería prescindir das comodidades, e renovaron casa a nivel suízo. As cortes convertéronse nunha cociña e mais nunha sala de estar con cheminea. É un espazo amplo. Arriba están os dormitorios e baños. Aproveitaron as pedras da casa vella. Dentro, as portas e a escaleira son de madeira. A casa está quente e dá gusto estar. Aquí pasa o matrimonio os fins de

semana, entre semana traballan en Ourense.

Convídame tomar un té. E despois imos á fonte arriba de todo:

Alí lavábase a roupa, alí contábanse as novidades e víñase coas sellas buscar auga. Cántas historias xurdiron á beira da fonte. Non é difícil imaxinar os amantes, que, coa escusa de buscar auga, se daban cita clandestina...

Faise noite. Despedímonos con moito cariño.

Os lugares saúdanse uns a outros. Desde Sarreaus vese Xordos (arriba) e, desde Xordos, Sarreaus.

Vista de Xordos a Sarreaus

O SEGUNDO DÍA

A Illa

Hoxe Jaime lévame á Illa. As miñas lembranzas dese sitio e do encontro con Julia e Cholos Cholas son moi vivas. Non só a cordialidade coa que daquela me recibiron. Os romances cantados con tanta vitalidade e a fala aquí na raia de Portugal tan sonora eran un encanto.

Desta vez, deseguida nos indican a casa do fillo, Bienvenido.

Bienvenido, inválido, e súa muller Bienvenida recíbenme con cordialidade. Eu tráíolles as fotos de antes, hai 35 anos: os pais e Rosa, a filla, irmá de Bienvenido.

Unha palabra tira por outra. Benvenido vivía fóra, en Francia. Rosa en cambio estivo sempre aquí de panadeira. Bienvenida acompáñame onde ela.

Examina a foto que lle traio e comenta: daquela estaba máis gorda. Hai un ano morreulle o home e, pensando nel empeza a chorar.

Bienvenida cociñando

Bienvenido á dereita co seu cridado portugués
Antinho esperando a comida

Cholos e Rosa en 1981

Julia, muller de Cholos
coa neta Mónica en
1981

Rosa (á esquerda) vende pan a unha veciña

Orgullo da casa:
Bienvenida ensíname
no faiado os
chourizos e unto da
matanza

O forno de Rosa

Bienvenido cóntame unhas historias que lle pasaron ó seu pai cando ía de contrabando nos tempos da posguerra.

Velaí un acontecemento:

Como o Cholos se salvou dos carabineros

Cóntame o fillo Bienvenido:

O principio non está gravado, contou: [Cholos volveu de Portugal con dous vultos grandes de carne de 25 kilos cada un. E foi aí]. Aquí empeza o gravado:

Olelas, veu por Pireira, i a vir por Pireira deixou alí na casa dunhas amistades, e 'spoís era inverno e empezou a chover moito e dixo: bueno, voume buscar cunha capa de lona, un fardo e traguelo para acá prós clientes e baixaba por aí polo carreiro da Penagacha abaixo e chegou a Puente Grande e encontrouse cos carabineros. A se encontrar cos carabineros agarrou e encostouse ó petril do puente e mandou do puente embaixo o café. Como o río levaba moita auga pois foi río abaixo, i os guardias prendérono. Dixéronlle: «Por fin caíche, pájaro,» e trano aquí ó cuartel onda o cabo, i o cabo díxolle: «Ah, a ver que pasou co iste home?» «É que traía un fardo de café e mandou ó río, e foi polo río abaixo, e agora traémolo preso.» «A quen había que castigar era a vós, deixai ir o home tranquilo prá casa, porque non se lle pode comprobar, que non ten ningún delito, porque non lle collestes nada. Sodes vós que sodes uns imbéciles perdidos: ¿dous deixar facer unha cousa desas a un só!» [...]

E el vai e foise alí e non lle pasou nada.
(Transcrición: Antón Santamarina)

Volvemos á casa de Benvenida. É hora de prepara-la comida.

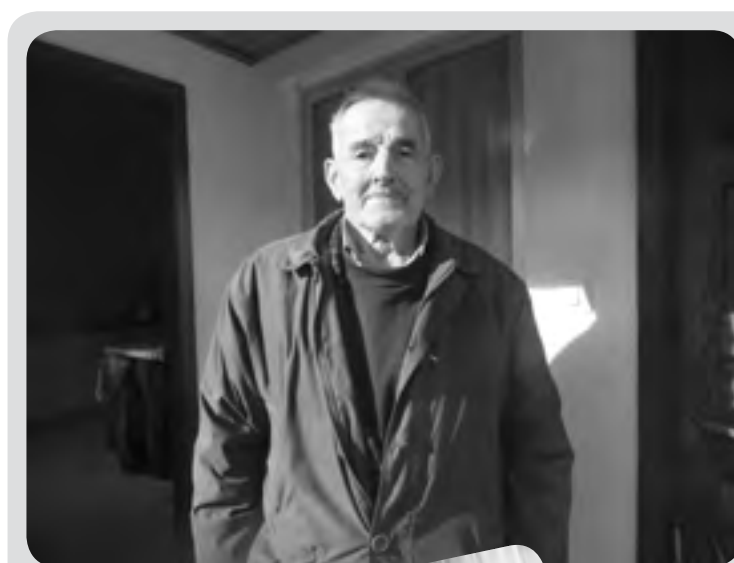
Subimos á cociña e por unha escaleira ó faiado onde ten colgados os chourizos da matanza. Gustaríame aceita-la invitación a comer. Pero Jaime estame esperando. E así acaba o noso encontro intenso e curto demais.

Parada de Ventosa

Cando eu vin por primeira vez, Isidro, un veciño das Conchas, leváranos a min e a outra veciña, Maruxa, a Parada. Daquela queríamos xuntarnos con Enrique e Dosinda para cantar. Agora, ao preguntar por eles, explícanme que Dosinda morreu. Pero o marido, Enrique segue vivindo na súa casa ó final, no alto do lugar. Acércome á casa, sen atopar entrada. Un portal de metal amplo e alto pecha a corte, e detrás ladhan os cans e escóitase a voz dun home. Chamo, e contestan os cans, dá medo como ladhan; menos mal que a porta protexe non só aqueles que están detrás senón tamén ós que están diante. A porta, polo menos, sepárame dos cans adoecidos. Volvo chamar, peto no portal, que dá un ton metálico. Os cans detrás cada vez máis enfurecidos meten agora o fociño debaixo da porta; unha escena cómica.

Peto outra vez e agora aparece un home na porta entreaberta. Pregunto se é o fillo de Enrique. Asinte, e, como lle explico a que vou, perde pouco a pouco a desconfianza, déixame pasar entre os cans que me rodean con curiosidade.

O pai está arriba na terraza arranxando unha ferramenta. Recoñéceme en seguida e recíbeme cun abrazo e con moita alegría. Sorpréndeme que se

Enrique

Bodega onde gravamos daquela as cántigas

acordase perfectamente daquela tarde alegre. Eu, segundo me conta, pedíalle coplas de curas. Parece que lle fai ilusión que eu volva e mesmo se lle ve cheo de orgullo. Agora dígolle que lle quero sacar unha fotoponse en postura.

O fillo colle cada vez máis confianza. Cóntame, que se encarga do

pai xunto coa súa irmá e, como el mesmo cobra por enfermidade crónica, ten tempo. A cociña está ben aquela e o fillo empeza a prepara-la comida mentres o pai conta do noso encontro con Isidro e Maruxa na bodega no ano 1981. A bodega aínda se utiliza. Déixame sacar fotos, só el, o fillo, non quere ser retratado.

Isidro e a súa filla Rosa

Guillermina 1981

Guillermina 1983

Salto das Conchas

Moi cerca queda a casa de Isidro. A el xa lle puiden facer unha vez unha visita cos sobriños que coñecera en Ourense. Daquela volveu a cantar coma antes. Mentres estamos falando un anaco aparece a filla que vén do traballo e trae as compras para prepararlle a comida ó pai. Deixámoslos pronto porque Jaime quere irse á casa.

Xordos

Baixo á aldea por un camiño. Sobe unha muller nova que, como me conta, aínda non leva moito tempo aquí. Na aldea está todo tranquilo. Paso polas casas ata sentir voces dunha muller e dun home na corte detrás dun portal metálico. (Ai, estas portas metálicas!).

Ó petar, un home abre unha físgoa e detrás del mira a muller. Conversamos un pouco e pregunto por Guillermina. Tiña daquela 72 anos. Non sei se algún outro informante me proporcionou un tesouro de romances tan amplo, e cada un tan completo. Pero, explícanme, que non vivía aquí, senón en Nigueiroá, parroquia con tres barrios: Viñal, Quintá, Outeiro.

Néganse ó meu desexo de sacar unha foto. Laméntoo porque o home ten unha cara moi perfilada, marcada, que reflexa moito. Dinme que vivían fóra e volveron á casa ó xubilárense.

Atopo o cura con dúas freguesas. Non queren ser molestados. Así que me contento con mirar e retratar o cruceiro e a capela, e collo despois o camiño cruzando o lugar rumbo a Bande.

Rúa a Xordos

O TERCEIRO DÍA

Pereira

Apartado da ruta montañesa queda a pequena aldea de Pereira. Nin unha ducia de habitantes viven aquí agora. Da primeira vez visitamos a Maruxa que nos botou unhas coplas coa súa voz clariña.

Maruxa xa non está. Temos os veciños. Encontro un matrimonio que está tomando o sol na beira da rúa e charlamos un bocado. Ela ten 83 anos, el 87. Pasan os males coma tódolos vellos. O home gábase de estar mellor ca ela. Ela quere ensinarme a casa e, coa axuda do bastón imos alá.

Asómase unha cara simpática. A filla está limpando as ventás.

Conversa entre Enrique e Amadeo; non poden falta-las fontes.

Enrique e Celia

Enrique e Amadeo

Corvelle

Na primeira viaxe non tiven moito tempo de ver a contorna fóra dos momentos de traballo. Agora que veño máis de vagar, Jaime quere-me ensinar a igrexa e o cruceiro de Corvelle.

Subimos ó alto. Advírteme que o cruceiro retrata por un lado unha *pietà*.

O sitio é extraordinario. A vista polo val, a igrexa exposta fóra da aldea, o cruceiro e, entre dous castiñeiros, unha fonte.

Entrada do adro

Entre os castiñeiros
unha fonte

Volta pola pedra das ánimas

Pero Jaime non se contenta de ensinarme Corvelle, quere que coñeza a paisaxe arriba no monte e a pedra das ánimas no purgatorio.

E, por fin... voltamos ao Trébol

Cando volves? pregúntame
Fernando...

Fernando, o hosteleiro do Trébol, con Pepe o Pequeno

Descrición do Reino de Galicia... de F. Ojea, 1603
(pormenor da provincia de Ourense)

CLODIO GONZÁLEZ PÉREZ

Cenlle (Ourense), 1947

Académico corresp. da Real Academia Galega, Cronista Oficial de Cenlle, membro do padroado do Museo do Pobo Galego, etc. Premios: Nacional de prensa “Artes y Tradiciones Populares” (1983, 1984, 1985 e 1986); de Inves-

tigación da Deputación de Pontevedra (1987 e 1992); de Investigación “Romaría Raigame 2008” da Deputación de Ourense – Concello de Celanova; “Lois Peña Novo” (2013); “Adolfo Enríquez” da Romaría Raigame (2016), etc. Autor de libros e artigos de investigación. Coleccionista de mapas e cartas náuticas de Galicia; autor do artigo “Cartografía” da *Gran Enciclopedia Galega*, VIII, Lugo, 2003.

A PROVINCIA E A CIDADE DE OURENSE

NA COLECCIÓN CARTOGRÁFICA do Museo do Pobo Galego

[1763 – 1936]

Clodio González Pérez

I. Introducción

Soamente se trata da cartografía impresa e, en particular, da existente no Museo do Pobo Galego (MPG), agás cando son exemplares moi representativos que entón faise a advertencia de que non os hai aquí pero si noutras coleccións. Ademais de que agora é doado atopar a maioría dos mapas na Rede, tanto se están en poder de institucións (<Galician: Biblioteca dixital de Galicia>), como de particulares e anticuarios, antes de seguir creo oportuno lembrar catro libros onde se reproduce a inmensa maioría da cartografía antiga relacionada con Galicia:

Cartografía de Galicia, 1522-1900, Instituto Geográfico Nacional – Ministerio de Obras Públicas y Urbanismo, Madrid, 1988.

Colección cartográfica “Martínez Barbeito”, actualmente no Arquivo do Reino de Galicia, A Coruña, 1991.

MÉNDEZ MARTÍNEZ, G.: *Cartografía antiga de Galicia*, Deputación Provincial de Pontevedra, 1994.

Cartografía de Galicia (séculos XVI-XIX). Colección Puertas-Mosquera, Universidade de Santiago de Compostela, 2000.

Neste artigo non se teñen en conta os mapas xerais da Península, que adoitán seren os máis antigos, nos que, como é de supoñer, tamén está o territorio desta provincia, pero da que en moitos deles o único topónimo que figura é o da capital; nin tampouco os de toda Galicia, agás os dous primeiros que saíron do prelo, porque en particular no segundo foi no que se basearon a maioría dos cartógrafos ata o século XVIII:

“Galitia = Galizia Hisp.” de Johannes Metellus, editado en Colonia en 1595 no atlas *Hispania tabulis aeneis expressa...* (23 x 16 cm) (<Hispania tabulis aeneis expressa Tabularum dor-

sis nonnulla magni>). Trabuca o río Sil co Avia, e á súa vez este co Arnoia, xa que desemboca pola esquerda do Miño máis abaixo de Ribadavia, erro que tamén se repite noutros mapas da época, algúns de toda a Península, como a *Nova Hispaniae Descriptio* publicado en Ámsterdam por J. Hondius contra o 1610 (<Nova Hispaniae Descriptio – Exposición Virtual. Biblioteca Nacional>). Só figuran dous topónimos: *Orense* e *Ribadavia*, aínda que no texto tamén están *Allaris* e *Monte Rey*.

O seguinte é a *Descripcion del Reyno de Galizia...* do frade dominico ourensán Fernando Ojea (Ourense, 1543? – Madrid, 1615), editado en Amberes no *Theatrum Orbis Terrarum* de Abraham Ortelio, edición de I. B. Vrints, de 1603 en adiante (48 x 37 cm). Nesta obra, da que hai no MPG dous exemplares, apréciase que o autor coñecía o territorio ourensán, pois ademais de corrixir a situación do río Sil, tamén inclúe correctamen-

D. Fontán: Carta Geométrica de Galicia... (pormenor da folia XI = Ourense)

te o Arnoia, o Avia e outros de menor importancia, coma o Barbantiño (chámalle *Barbantes*), Búbal, Limia, Tamega, etc. Ademais da capital, sitúa moitas poboacións e algúns accidentes xeográficos, polo que neste aspecto é o máis completo dos publicados ata a súa época.

Como queda dito, non se vai dar unha relación dos mapas da Península nin tampouco de Galicia, para comprobar como representan o territorio ourensán, porque segundo o grandor dos mesmos así inclúen máis ou menos topónimos, repetindo maiormente os de Fernando Ojea, como entre outros: "Gallaecia Regnum" do *Atlas Sive Cosmographicae de fabrica Mundi...* de G. Mercatoris, ed. de I. Hondius (41 x 37 cm) (Ámsterdam, 1611); "Les Etats de la Couronne de Castille, dans les Parties plus septentrionales de l'Espagne...", 1652" (59 x 48 cm) do atlas *Cartes generales de toutes les parties du monde...* de Sanson d'Abbeville (París, 1658); *Regnorum Castellae Veteris, Legionis, et Gallaeciae...* de F. de Wit (58 x

50 cm) (Ámsterdam, 1672); "Theatre de la guerre en Portugal, et dans les Algarves" (60 x 51 cm) do *Atlas nouveau, contenant toutes les parties du Monde...* de P. Mortier (París, 1692); *Il Regno de Galicia. Descritto da Giacomo Cantelli da Vignola...* (55 x 42 cm) (Roma, 1696); *Partie septentrionale des Etats de Castille où se trouve le Royaume de Gallice...*, de R. de Vaugondy (20 x 17 cm) (1749), "Des Königreichs Gallicien Südlicher Theil. – Spanische u. Portugie. G. L. M." (27 x 22 cm) do atlas *Schauplatz der fünf Theile der Welt herausgegeben von Franz Johan Joseph von Reilly...* (Viena, 1791), etc.

Unicamente cómpre deterse nos de Tomás López e Domingo Fontán. Entre os do primeiro, tanto nos exclusivos de Galicia como nalgún de toda a Península, que por ser de tamaño grande conta con moitos topónimos, vías de comunicación, accidentes xeográficos, etc., editados entre finais do século XVIII e comezos do XIX; e dos do segundo, en particular a *Carta Geométrica de Galicia...*

(París, 1845), dividida nas catro provincias actuais:

1.- Tomás López de Vargas Machuca (Madrid, 1730(?) – 1802), foi o xeógrafo e cartógrafo máis importante da época. Levantou mapas da Península, de todas as rexións e dalgúns territorios máis pequenos. De Galicia editou o "Mapa Geográfico del Reyno de Galicia..." dividido nas sete provincias de Betanzos, A Coruña, Lugo, Mondoñedo, Ourense, Santiago de Compostela e Tui (83 x 78 cm) (Madrid, 1784). Daquela esta provincia era máis grande que a actual, xa que na división administrativa de Javier de Burgos de 1833, que é a vixente, perdeu o territorio de Quiroga que pasou á de Lugo, aínda que gañou o de Beariz que dependía da de Santiago. López era un cartógrafo de gabinete que se guiaba polos mapas publicados e pola información que solicitaba aos párrocos e a outras persoas (coma ao ribadaviense Rosendo Amoedo), polo que comete varios erros. Ademais do citado, que se incluíu posteriormente no *Atlas Geográfico de España que comprende el mapa general del Reyno y los particulares de sus provincias* (Madrid, 1804); existe unha edición posterior: "Charta Geographica Regnum Galaeciam..." (55 x 46 cm) (Norimbergae, 1800), e aínda outra revisada xa polos fillos (el finara en 1802): *Mapa del Reino de Galicia dividido en siete Provincias: Santiago, la Coruña, Betanzos, Lugo, Mondoñedo, Ourense y Tuy* (84 x 78 cm) (Madrid, 1816). Tamén son de interese as follas correspondentes ao noroeste da Península do *Atlas Geográfico de España...*, xa citado, ou a edición de Viena de 1790: *Neueste Generalkarte von Portugal und Spanien Nach den astronomischen Beobachtungen und Karten des Herrn Thomas Lopez...*

Mapa de el obispado de Orense / Delineado Por D. Joseph Cornide,... 1763

2.- Domingo Fontán Rodríguez (Portas, 1788 – Cuntis, 1866), xeógrafo, matemático e o noso cartógrafo máis importante. Deseñou varios mapas particulares, pero o que lle deu merecida sona foi a *Carta Geométrica de Galicia: Dividida en sus Provincias de Coruña, Lugo, Orense, Pontevedra...* (215 x 234 cm), levantada entre os anos 1817 e 1834, e imprimada en París en 1845, na que figuran por primeira vez todas as parroquias, vías de comunicación, accidentes xeográficos, etc. Consta de 12 follas, das que catro corresponden completas ou en parte a Ourense: VIII = *Carballino y Chantada*, IX = *Monforte*, XI = *Orense* e XII = *Monterrey*. Ademais de ser o máis completo de todos os publicados ata o ano 1845, tampouco se superou ata mediados do século XX co editado polo Instituto Geográfico Nacional a escala 1:50.000, no que esta provincia está dividida en 20 follas, enteiras ou en parte.

II. Cartografía ourensá

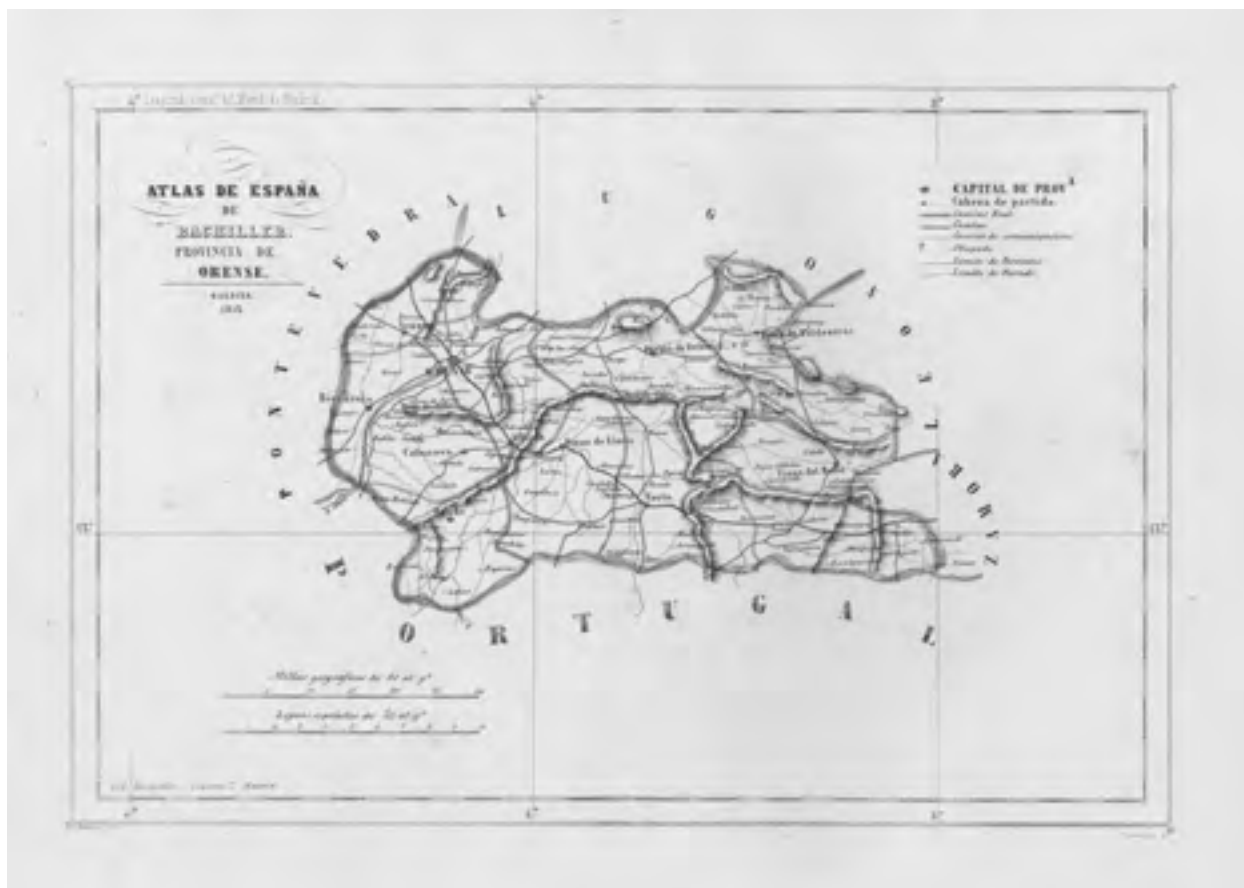
1. Diocese de Ourense

Os mapas individuais máis antigos son os eclesiásticos: o primeiro do bispado ourensán publicouse en Madrid o ano 1763 na *España Sagrada* de Henrique Flórez, no tomo XVII que leva por título "De la Santa Iglesia de Orense en su estado antiguo y presente". A carta, que é de boa calidade aínda que faltan moitos topónimos, foi deseñada polo ilustrado coruñés José Cornide, como tamén a correspondente á diocese de Mondoñedo inserida na mesma obra, constando na cartela ou rótulo: "Mapa de el obispado de Orense / Delineado Por D. Joseph Cornide, vecino de la Ciudad de la Coruña, 1763" (24 x 39 cm). No fondo á esquerda, pero dentro do recadro, figura a data e o nome do gravador da prancha que non foi outro que o gran cartógrafo Tomás López (*Tho. Lopez sculp.*

Madrid. 1763). Reproducíuse reducido en 1936 na *Geografía general del Reino de Galicia* da Editorial Martín de Barcelona, no tomo dedicado a esta provincia da autoría de Vicente Risco (20 x 32 cm).

Tamén na obra anterior publicada pola devandita editorial barcelonesa, figura un mapa do "Obispado de Orense", dividido en arciprestados (24 x 32 cm).

Como é sabido, o bispado non corresponde territorialmente coa provincia civil, nin antes nin tampouco hoxe en día, xa que parte aínda segue pertencendo ao de Astorga (O Barco de Valdeorras, A Rúa, Viana do Bolo...), por iso tamén cómpre ter en conta o editado en 1761 desta diocese: "Mapa del Obispado de Astorga. Delineado por D. Manuel Sutil..." (30 x 41 cm), incluído coma o anterior na *España Sagrada* do P. Flórez (t. XVI, Madrid, 1761). Pola con-

Atlas de España de Bachiller: Colección de Cartas geográficas... Ourense, Madrid, 1852

tra, son agora de Ourense, dende o decreto da Sagrada Congregación Consistorial de 1954, varios territorios que antes pertenceron a outras lindeiras: á devandita de Astorga (tres parroquias do enclave de Castro Caldelas e San Pedro da Gudiña); á de Tui (doce do arciprestado de Ribadavia e as de Desteriz e Padrenda); á de Santiago de Compostela (Beariz, Xirazga e Debozán) e á de Lugo (San Pedro de Espiñeira). Pero na mesma data a ourensá tamén perdeu seis freguesías na provincia de Lugo e once na de Zamora.

O que fai que ademais do mapa de Astorga tamén se deban ter en conta o de Tui publicado na *España Sagrada* do P. Flórez: "Obispado de Tuy dividido en arciprestazgos, por D. Rosendo Amoedo" (30 x 39 cm) (Madrid, 1767);

o de Lugo inserido na mesma obra, "Mapa general del Obispado de Lugo: Delineado con la posible exactitud de orden de el Ylmo. Señor Don Juan Saenz de Buruaga..." (43 x 58 cm) (Madrid, 1796); e o da arquidiece de Santiago de Compostela, *Mapa Geográfico de el Arzobispado de Santiago. Dividido en treita y seis Arziprestazgos...*, por Angel Marín (65 x 53 cm), sen lugar de impresión, 1825.

2. Provincia de Ourense

A actual non corresponde coa antiga, de cando Galicia estaba dividida en sete: A Coruña, Betanzos, Lugo, Mondoñedo, Ourense, Santiago de Compostela e Tui. Na ordenación administrativa de Javier de Burgos de 1833, que continúa sendo a vixente, como queda dito, perdeu o territorio

de Quiroga que pasou á de Lugo, pero gañou o de Beariz que era da antiga de Santiago de Compostela, que por pertencer á Terra de Montes o máis lóxico é que fose da de Pontevedra, e cinco concellos (dalgúns só parte) da comarca de Valdeorras e O Bolo que na partición do Trienio Liberal, de 1822, adxudicáranselle á desaparecida provincia do Bierzo.

Da antiga división administrativa non hai ningún mapa individual, sendo xa todos posteriores á reforma de 1833, dos que no máis antigo tampouco está soa, senón xunto coa de Pontevedra: "Provincias de Orense y Pontevedra: partes del antiguo Reino de Galicia" (39 x 29 cm), do *Atlas histórico, geográfico y estadístico, de España y sus posesiones de ultramar* de José Antonio Elías (Barcelona, 1847).

Provincia de Ourense, por F. Coello (1856)

Cronoloxicamente o seguinte xa é exclusivo da provincia, pero moi elemental e con menos topónimos que o anterior, con algunhas vías de comunicación, as principais cadeas montañosas, dúas escalas (unha en leguas españolas e outra en millas xeográficas), etc.: "Atlas de España de Bachiller: Provincia de Orense / Galicia / 1852" (32 x 22 cm), do *Atlas de España de Bachiller: Colección de Cartas geográficas de todas las Provincias de España...*, de Doroteo Bachiller, editado en Madrid na Litografía Bachiller en 1852.

Co seguinte sucede o contrario, que vén a ser o máis completo e grande (99 x 74 cm) de cantos se publicaran, e que non se había de superar ata moitos anos despois, xa no século XX: *Orense: Atlas de España y sus*

posesiones de Ultramar por Francisco Coello (Madrid, 1856). Unha magnífica obra litográfica, moi completa polo que respecta a topónimos, hidrónimos, accidentes xeográficos, etc., a escala 1:200.000, que tivo como principal fonte de información a *Carta Geométrica de Galicia...* de Domingo Fontán, publicada en París en 1845. Inclúe, ademais, os planos de varias poboacións da provincia, que foron os primeiros que se publicaron: Ourense, Allariz, Monterrei, Xinzo de Limia, Ribadavia e Verín; e tamén insire datos tomados do *Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico de España y sus posesiones de ultramar* de Pascual Madoz (o artigo correspondente a esta provincia saíu no tomo XII, 1849). Existen exemplares encartados enteiros e cortados en porcións e pegados sobre tea, os primeiros protexidos den-

tro dun volume con cubertas duras e os segundos nun estoxo.

Orense (30 x 22 cm) do *Atlas geográfico de España, islas adyacentes y posesiones españolas de ultramar* de Martín Ferreiro, publicado en Madrid por Gaspar y Roig, con tres escalas: leguas españolas, millas xeográficas e miriámetros. En varios catálogos consta como de 1850, pero a única edición que se fixo deste atlas é do ano 1864.

Por esta mesma época tamén sae por primeira vez o *Atlas geográfico de España con noticias históricas de sus provincias...*, publicado por Miguel Grilo en Madrid, pero sen data. Posteriormente fíxose unha segunda edición, na mesma cidade pero tamén sen o ano (c. 1876), á que per-

F. Boronat y Satorre: España Geográfica, Histórica Ilustrada, Ourense (1870-1875?)

tence o exemplar que hai no MPG. O mapa da provincia de Ourense está na páxina 87 e mide 17 x 25,5 cm. Un exemplar do mesmo incluíuse ao comezo da "Crónica de la provincia de Ourense" de Fernando Fulgosio, da colección *Crónica General de España...* (Madrid, 1868).

Entre 1870 e 1875 saíu en Madrid por primeira vez o magnífico atlas *España Geográfica, Histórica Ilustrada* de Francisco Boronat y Satorre, cunha lámina a dobre páxina de cada provincia (61 x 45 cm), que se reimprimiu varias veces nalgúns casos introducindo cambios, como ocorre en particular coa da Coruña, que lle afectaron á forma do mapa, vestimenta da parella que flanquea o brasón da provincia, vista da

cidade, etc. A obra contén 49 mapas gravados por José Reinoso e impresos en cromolitografía (é dicir, a cores), nos que na parte central campaa o mapa da provincia, por arriba unha artística cabeceira que é igual para todos con alegorías da industria, ciencia, comercio, etc., no medio da mesma o escudo e a ambos os dous lados unha muller e un home ataviados coa indumentaria tradicional. O de Ourense leva o número 45 e, a diferenza do coruñés, só coñecemos unha única prancha, aínda que se fixesen varias tiradas. Por debaixo sobresaí unha perspectiva da capital, na que destaca entre as casas a torre da catedral e na parte alta o antigo convento de San Francisco pintado de branco, agás a fachada da igrexa, encadrada entre dous resu-

mos a tres columnas: un xeográfico e outro histórico. Como era corrente na época (téñase en conta que o sistema métrico aínda se implantara en 1849 e había moitas persoas que non o dominaban ben), ten dúas escalas: unha en quilómetros e outra en leguas. Por último, cada provincia está dedicada a un persoeiro da época natural da mesma, neste caso ao xornalista, historiador e político Eduardo Chao (Ribadavia, 1822 – Madrid, 1887).

Os mapas das láminas anteriores publicáronse algúns anos despois independentes (c. 1890), enmarcados cunha greca e sobre ela no medio o escudo da provincia entre dúas pólas de loureiro que se xuntan por debaixo cun lazo (*Cartografía de Galicia, 1522–1900*, núm. 95).

B. Chías: Orense,
editorial A. Martín,
Barcelona, 1902

En 1880 publícase en Madrid na imprenta e litografía da Biblioteca Universal a primeira edición o *Atlas geográfico descriptivo de la Península Ibérica, Islas Baleares, Canarias y posesiones españolas de ultramar*, con mapas diseñados por Emilio Valverde y Álvarez, gravados por J. Alfaro, a dobre páxina (43 x 31 cm, o mapa 18 x 21 cm), e coa escala só en quilómetros. Non obstante de que o volume se editase no devandito ano, dalgunhas follas xa se tiñan feito tiradas antes, como en particular da de Ourense, na que consta que se trata da segunda edición. O mapa está situado no medio da parte superior, rodeado do texto repartido en tres columnas coa descrición da provincia, número de habitantes, clima, produción, comunicacións, etc.

Cando estaba a piques de rematar o século XIX sae unha serie de mapas de correos: tipos de transporte, "estafetas", "estafetas de cambio",

"carterías", etc. Non consta a data exacta, pero véñense situando contra o ano 1899. O que leva por título *Orense* (42 x 29 cm), igual que os demais, abrangue tamén parte do territorio das provincias lindeiras de Pontevedra, Lugo, León e Zamora.

Dende os primeiros anos do século XX empezan a saír os mapas provinciais levantados por Benito Chías e publicados en Barcelona pola editorial Alberto Martín, e dende o pasamento deste, en 1917, pola súa filla Dolores Martín Zamora. Fixéronse tantas tiradas e de diferentes tamaños que non é doado dar o número das mesmas, formando volumes, en libros (como no tomo correspondente a esta provincia da *Geografía general del Reino de Galicia* (c. 1936), e tamén en carpetas separadas por provincias; en particular no MPG da de Ourense existen varios (33 x 42,5 cm). Ademais está o *Atlas Escolar de las provincias de España* (sen data,

pero antes de 1920) (23,5 x 31 cm); en tamaño pequeno (15 x 10 cm) o correspondente ao *Portfolio fotográfico de España*, editado contra o ano 1913, ilustrado co escudo da provincia e formando parte dun folleto de varias páxinas con fotografías e texto, que tamén se publicou independente como postal.

En 1902 a revista barcelonesa *El Mundo Científico*, insire na contracuberta do número 140 o mapa "Bosquejo geológico de la provincia de Orense", moi interesante pero de pequenas proporcións, 15 x 21,5 cm. Pouco máis tarde, entre 1906 e 1914 sae o do *Diccionario Salvat, Enciclopédico, Popular, Ilustrado (Inventario del Saber)*, artigo "Orense", editado tamén na capital catalá, cun mapa da provincia moi sinxelo coas principais poboacións e vías de comunicación, xunto cunha parella vestida coa indumentaria tradicional (12,5 x 13 cm).

El Mundo Científico: Bosquejo geológico de la provincia de Ourense, 1902

Do ano 1908 data o *Atlas General de España y particular de sus cuarenta y nueve provincias...*, imprentado en Madrid pola editorial Bailly-Bailliére, do que corresponden a esta provincia as páxinas 74 e 75, nas que ademais do mapa (13 x 16,5 cm), tamén se inclúen datos xeográficos, económicos, demográficos, etc. No MPG atópanse dúas edicións máis que varían algo nos títulos: unha de Madrid de 1921 (o mapa é igual ao anterior), e outra de Barcelona de 1936, neste caso publicada por Bailly-Bailliére y Riera (21 x 28 cm). Tamén polos mesmos anos, 1911, sae do prelo en Madrid o *Atlas Geográfico-telegráfico universal permanente...* de Antonio Camacho González (a Ourense correspóndelle

a páxina 9) (21 x 27 cm); e en 1913 en Barcelona, editado por Alberto Martín, o volume *Geografía-Atlas Postal de España: Mapas. Trazado por el servicio de Correos en los mismos por D. Álvaro de Castro*, do que unha folla está dedicada a esta provincia (35,5 x 26,7 cm).

De contra 1920 data o mapa das provincias de Ourense e Pontevedra da Dirección General de Obras Públicas, obra litográfica imprentada polos sucesores de J. Méndez en Madrid, con moitas poboacións e todas as estradas representadas segundo a categoría (50 x 70 cm).

Deixamos fóra desta relación os publicados con posterioridade, así como

cromos, folletos turísticos, etc., porque ademais de alongar en demasía este artigo, xa se trata de obras modernas e, nalgúns casos, de pouca importancia cartográfica.

3. Mapas de partes da provincia

Os máis antigos que coñecemos son os levantados por Tomás López en 1787 dos territorios dependentes da Orde de Santiago, repartidos en dúas láminas que levan por título *Villas y lugares pertenecientes al Partido y Vara de Castrotrafe de la Orden de Santiago...*, poboación zamorana actualmente despoboadá que dependeu da devandita orde dende a doazón de Fernando II de León o ano 1176 ata a desamortización relixiosa.

No MPG só hai unha lámina (45 x 61 cm), na que se representan polo que atinxe en particular á provincia ourensá, as parroquias de Santiago de Carracedo (A Peroxa) e Santiago de Campobeceros (Castrelo do Val), ambos os dous mapas de 16 x 18 cm. Na outra (que se pode ver reproducida na *Cartografía de Galicia, 1522-1900*, núm. 41, e na *Colección cartográfica "Martínez Barbeito"*, p. 50), figuran os territorios correspondentes ás de San Pedro de Garabás (Maside), Santa María da Barra (Coles), San Xoán de Vilar de Santos (do concello do mesmo nome) e San Munio de Veiga (A Bola).

Tomás López:
mapa de Santiago
de Carracedo (A
Peroxa), 1787

Procedentes do libro *Itinéraire descriptif de l'Espagne... Atlas*, de Alexandre de Laborde (París, 1773 – 1842), hai dúas láminas, que corresponden á "Route d'Orense à Benavente" e á "Carte des routes d'une Partie de la Galice". Na segunda está representado, entre outros, o traxecto Santiago – Ourense – Verín. Malia tratarse da terceira edición (París, 1831), as pranchas son anteriores, como consta nunha delas: *Redigée en 1808 par P. Lartigue Ingr.*

A. de Laborde:
Itinéraire descriptif
de l'Espagne...
"Route d'Orense à
Benavente" e "Route
de Lugo à Astorga",
1808

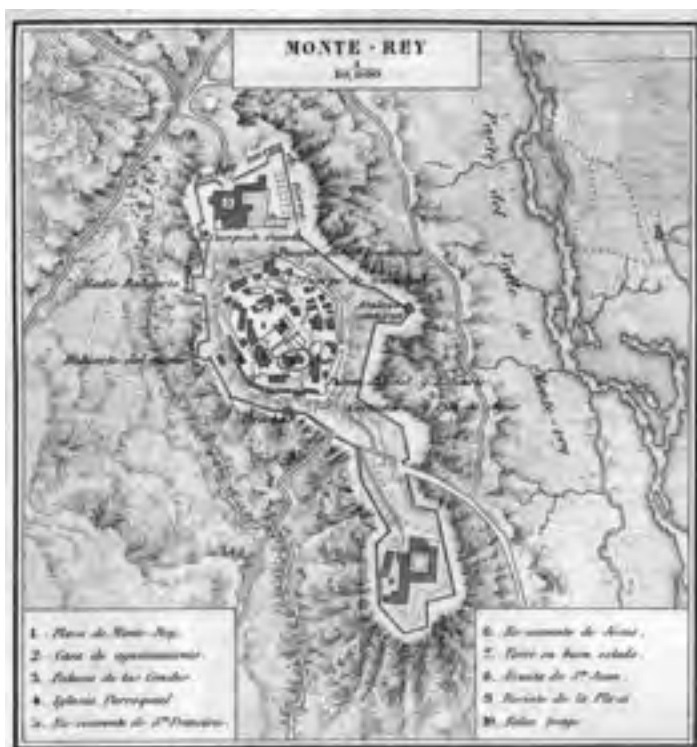

O gran mapa de Francisco Coello: *Orense: Atlas de España y sus posesiones de Ultramar* (99 x 74 cm), Madrid, 1856, contén un dos "Contornos de Orense" (14 x 14 cm), a escala 1:100.000.

Como remate, xa no ano 1936 sae o volume dedicado a esta provincia da *Geografía general del Reino de Galicia*, debido a Vicente Risco, no que se inclúen os mapas dos partidos xudiciais elaborados pola Editorial Martín de Barcelona, todos de 22,5 x 15 cm: *Orense, Allariz – Celanova, Caballino – Ribadavia, Bande, Ginzo*

F. Coello: Atlas de España y sus posesiones de Ultramar: Orense, plano de Ribadavia, 1856

F. Coello: Atlas de España y sus posesiones de Ultramar: Orense, plano de Monte-Rey, 1856

de Limia, Puebla de Trives, Valdeorras, Verín e Viana del Bollo.

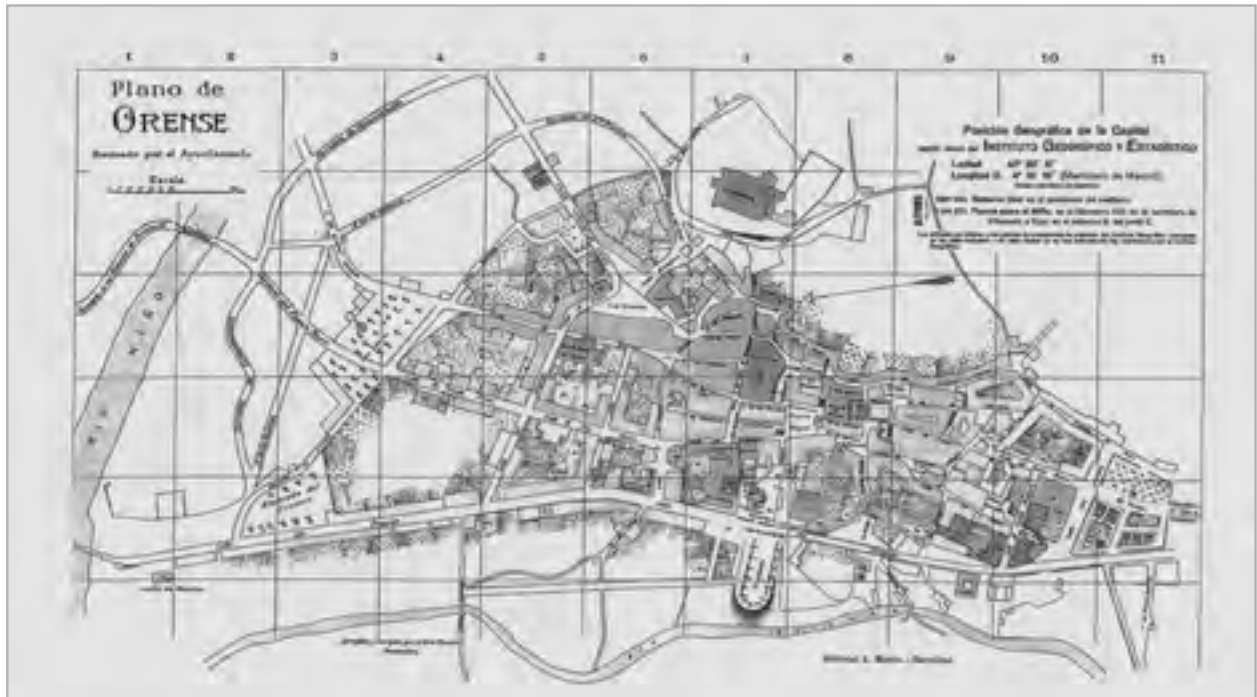
4. Planos de Ourense e doutras poboacións

Os primeiros son os publicados por Francisco Coello na folia correspondente a Ourense do *Atlas de España y sus posesiones de Ultramar*, en 1856. Como queda dito, insírese como complemento do mapa provincial un dos contornos da cidade e os planos particulares de varias poboacións, a escala 1:10.000, o da capital de 14 x 14 cm, e os demais de 10 x 11 cm: *Ourense*, *Allariz*, *Monte-Rey*, *Ginzo de Limia*, *Ribadavia* e *Verín*.

Os seguintes xa son exclusivamente da capital: *Plano de Orense* (11 x 19 cm) por Emilio Valverde y Álvarez, como follas independentes dos libros *Guía del antiguo reino de Galicia y principado de Asturias. Provincias de Coruña, Lugo, Pontevedra, Orense y Oviedo* e *Plano y guía del viajero en Orense, Vigo y Tuy*, ambos os dous publicados en Madrid en 1886. Engaden a relación numérica dos principais edificios e lugares da cidade na parte inferior, en total 34, empezando pola catedral e rematando polo Monte Alegre.

Moi interesante é o *Plano de Orense: Revisado por el Ayuntamiento / Arreglado y corregido por D. Sixto Vizcaino / Pontevedra* (50 x 36 cm), editado en Barcelona por Alberto Martín, entre 1913 e 1919 na *España Regional* de Ceferino Rocafort e Casimiro Dalmau, do que se fixeron varias tiradas. Publicouse no tomo IV, e no envés ten un “Nomenclátor de las vías públicas y edificios”.

Nos últimos anos da monarquía e durante a II República saíron uns dos pri-

Plano de Ourense: Revisado por el Ayuntamiento (entre 1913 e 1919)

meiros folletos turísticos que coñecemos en varios idiomas, con textos e ilustrados con fotografías e un plano moi esquemático da capital da provincia. Como nos casos anteriores, rematamos esta relación cos planos insertos no volume da provincia de Ourense debido a Vicente Risco da *Geografía General del Reino de Galicia*, editada en Barcelona por Alberto Martín, sen data, pero contra o ano 1936, de grande interese para coñecer como eran daquela os principais núcleos de poboación: Ourense (27 x 37 cm), Allariz (19 x 14 cm), Puebla de Trives (15 x 24 cm), Ribadavia (13 x 22 cm), Barco de Valdeorras (12 x 24 cm), Verín (13 x 33 cm), Carballino (14 x 23 cm), Celanova (13 x 24 cm), Ginzo de Limia (13 x 22 cm) e Viana del Bollo (13 x 23 cm).

5. Coda

No MPG hai máis mapas e planos da provincia e cidade de Ourense, así como tamén de varias poboacións da mesma, pero os nomeados son

os de máis interese e, ademais, algúns deles de difícil consulta por haber moi poucos exemplares en institucións públicas.

"Ourense", folleto turístico, c. 1930

Curro de Soutelo (Cabeza de Manzaneda)

MANUEL CAAMAÑO SUÁREZ

Noia (A Coruña) 1936

Aparellador e Arquitecto Técnico pola Escola de Barcelona. Foi profesor asociado na Escola Universitaria de Arquitectura Técnica da Coruña (1975-2000). Traballou nas construtoras *Agromán* (1958-1961) e *Dragados y Construcciones* (1962-1999).

É patrón do Museo do Pobo Galego (dende 1977), da Fundación “Pedrón de Ouro” dende 1983 e presidente dela (2010-2012). Foi Vicesecretario do Centro Galego de Barcelo-

na (1958-1961); fundador da Mocidade Galega de Barcelona (1960); membro fundador do Partido Socialista Galego (1964) e da Fundación Castelao (1983); presidente da Agrupación Cultural “O Facho” (1966-1979); vicepresidente da Coral Polifónica “Follas Novas” (1967-1969); membro do consello de administración da Editorial “Galaxia” (1972-1980); fundador da Asociación Ecolóxica de Galicia, ADEGA (1976), da Sociedade Cultural “Escola Aberta” (1979) e da Aula coruñesa de Cultura “Lume” (1965). Participou na creación das publicacións *Vagalume* (1975), *Teima* (1976), *Tempos Novos* (1997).

Autor de diversas publicacións: *Pro e contra da liturxia en galego*. *Historia dunha polémica*, con Xosé M. Rodríguez Pampín (1980); *Sobre Galicia como responsabilidade* (1988); *A casa popular e As construcións adxectivas* (1999); *As construcións da arquitectura popular. Patrimonio etnográfico de Galicia* (2003); e *Dun tempo e dun país* (2006).

Académico correspondente da Real Academia Galega (2005); premio de investigación Antón Losada Diéguez, da Crítica Galicia (2003), e medalla de prata da asociación Setestrelo de Amigos do Castelo de Maceda (2010).

CONSTRUCCIÓN POPULARES DAS SERRAS OURENSÁS

Manuel Caamaño Suárez

Introdución

Nos 29.434 km² que ten Galicia a auténtica montaña galega, cunha extensión de 11.030 km², supón algo máis dun terzo da súa superficie. Integrada polos espazos xeográficos das serras, termo que os xeógrafos galegos consideran máis preciso cando a altitude delas está entre 600 m. e 1.300 m, son áreas con vertentes moi empinadas, de clima rigoroso, abundancia de masas forestais, hábitat pouco propicio para a vida humana, cunha cativa poboación, que oscila entre 10 e 50 habitantes/km², que viven dentro dunha economía de autoconsumo e creadora dunha cultura popular pouco común.

Dos 313 concellos, 84 deles teñen o cualificativo de serras, diferenciándose nelas as de media e as de alta montaña. Ourense, que ten no seu territorio 25 e 9

Mapa orográfico da provincia de Ourense (recollido de T. Vega Pato)

respectivamente, ocupa o 50% das primeiras e algo máis do 40% das segundas, cunha diversidade grande, tanto dende o punto de vista da súa morfoloxía como polo clima ou pola ocupación humana do seu solo.

Para o tema que nos ocupa unha pequena parte da Dorsal Galega e das Serras Orientais, as Serras Surorientais e Meridionais e unha pequena parte da

Aldea compacta nas Terras de Valdeorras

Rúa en Carballeda (Sobrado de Valdeorras)

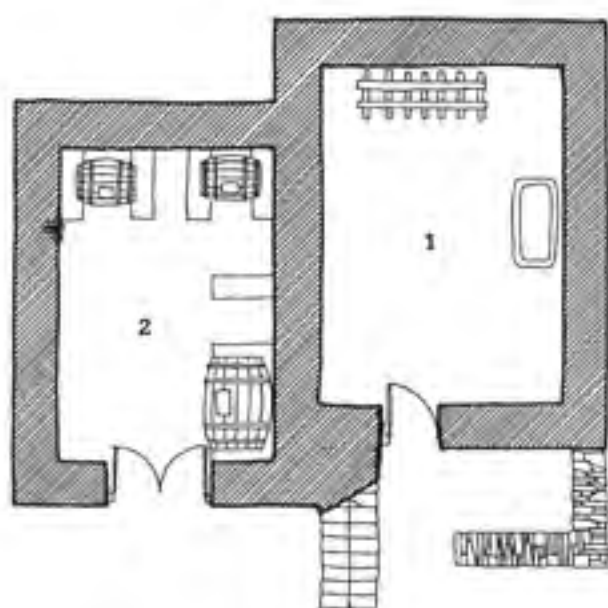
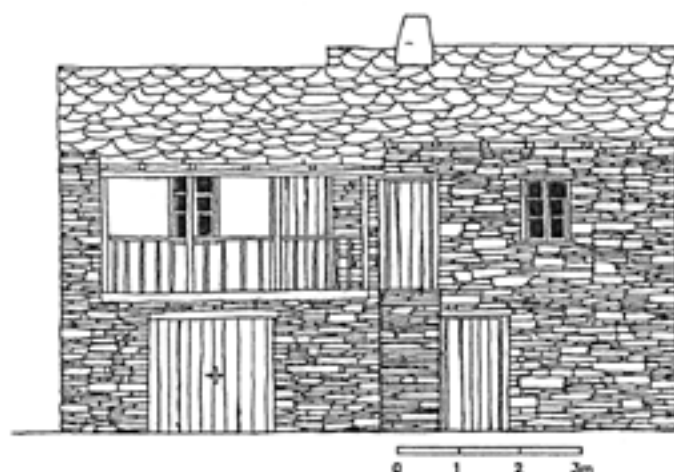
Dorsal Galega e das Serras Orientais, localízanse en Ourense. Atravesando o río Sil, xa na provincia ourensá, encóntrase a Depresión de O Bolo e os Macizos de Manzaneda e Trevinca. O primeiro macizo acolle un espazo bravo e duro, coas Serras de Queixa, que ten elevacións de 1.700 m, San Mamede (1.300 m), O Burgo, As Corzas e os Montes do Invernadeiro, e o de Trevinca, o teito de Galicia con 2.124 m. Xa máis ao sur están as Serras de Larouco, O Xurés, Leboreiro e Montes do Quinxo, encadrados en territorios de media montaña.

As escasas poboacións das serras aséntanse en pequenas aldeas dispersas, de poucos habitantes, nas zonas de máis altitude (Xaquín Lorenzo, o sabio arqueólogo e etnógrafo ourensán, denominou a eses asentamentos no seu tratado etnográfico, “Etnografía. Cultura material”, “pobos empoleirados”), cunha xeografía máis benigna nas zonas de vales. Dado que o medio condiciona ás construcións, a casa-vivenda da serra, ben térrea ou de dous andares, é a tipoloxía presente en ambos territorios, construída cunha grande austeridade de formas, espazos e elementos construtivos, empregando como materiais case únicos ao xisto ou ao granito e á madeira de carballo ou castiñeiro, coa particularidade, case sempre, de levar unhas escaleiras exteriores que desembocan nun patín, corredor ou solaina, para acceder ao primeiro andar. Nas diversas casas-vivenda tiñan acubillo as dependencias precisas para a economía de autoconsumo: corte, adega en casos, palleira, pendello, almacén das cativas colleitas de millo (o hórreo é case inexistente) e dos produtos diversos derivados do porco e das manufacturas caseiras, como o queixo.

Nestas zonas cun medio físico pouco propicio para a vida humana, e polo tanto cun hábitat hostil, os seus habitantes crearon unhas arquitecturas singulares nacidas da necesi-

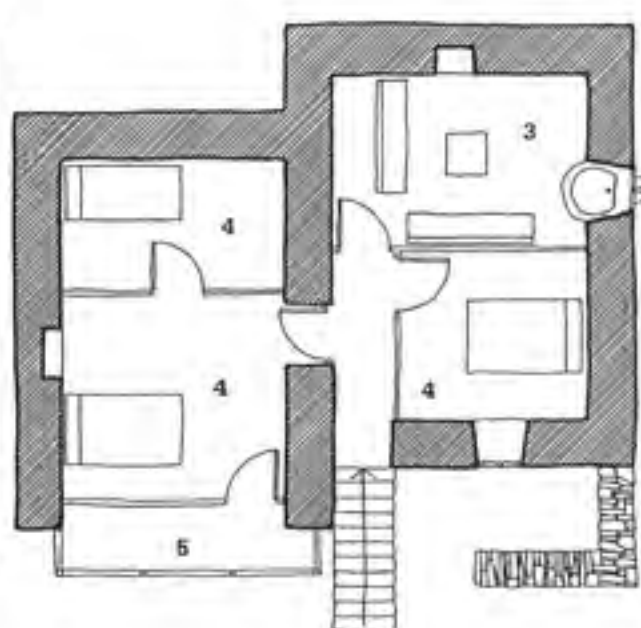
dade de obter recursos para poder satisfacer as necesidades vitais. Imos, pois, a facer uns apuntamentos delas, coa arela de persistir na atención que, cara a ese patrimonio nacido de necesidades urxentes para a vida facareña e austera das comunidades das serras, se lle presta. Os *curros*, os *foxos*, os *socalcos*, as *adegas-cova* e os *sequeiros*, construcións que personalizan, entre algunhas outras, as serras ourensás, mergulladas nunha cultura popular que ofrece múltiples expresións e nas que se manifesta unha notable riqueza arquitectónica e etnográfica.

*Casa-vivenda en Sobrado de Valdeorras,
Carballedo. Serras suorientais e
meridionais*

Planta térrea

1. Corte 2. Adega

Planta primeiro andar

3. Cociña 4. Cuarto 5. Corredor

*Casa-vivenda tipo
en Castro Caldelas*

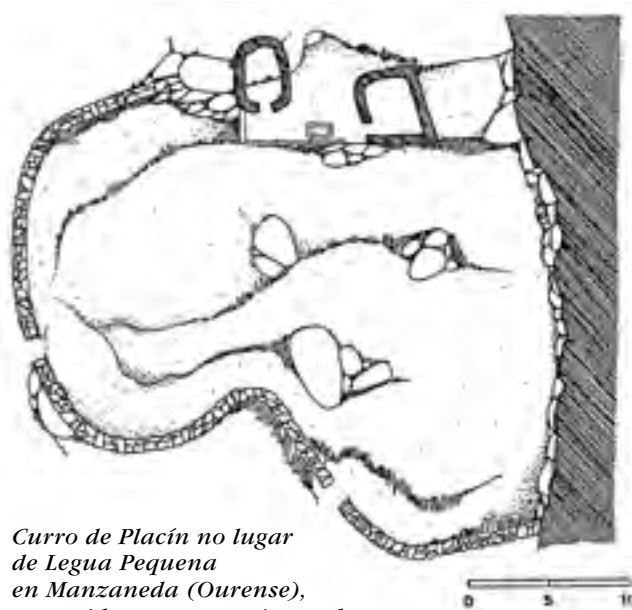
Os curros

O pastoreo de cabras e ovellas (e en tempos máis recuados de vacas e cabalos) é unha das actividades económicas que se veu practicando nas aldeas que bordean as serras ourensás, sobre todo nos macizos de Manzaneda, de Trevinca, das Serras do Xurés e do Suído.

Os *curros* son espazos terreos ao aire libre, rodeados de muros, coa finalidade de servir de refuxio durante a noite a pastores e animais. Emprázanse en lugares protexidos do norte para resgardarse mellor da chuva, do vento e das xeadas, e procúrase que ese emprazamento teña auga próxima, que se sitúe en valgadas cunha certa pendente para así facilitar o corremento da auga e dos excrementos dos animais para fóra do recinto, así como o máis achegado posible a murallas rochosas, como é o caso do Curro de Placín, na parroquia do mesmo nome, no concello de Manzaneda.

A forma predominante é a rectangular curvada e, en casos, semicircular ou combinadas as dúas configuracións. Nunhas pescudas realizadas no ano 1999 polo arquitecto técnico Salvador Fernández Cardoso na Serra de Queixa, de once curros estudados a forma dominante deles era a rectangular curvada.

Construtivamente, os muros que circundan o recinto do curro están realizados con cachotería de granito ou de xisto en seco, dunha altura que oscila entre 1,70 e 2 m e un grosor de 0,90 m; a súa superficie abrangue entre os 250 m² e os 750 m². Na parte baixa do muro hai varios vans: un grande, para o acceso do pastor que se atranca de noite cunha cancela de táboas, e varios máis pequenos a rentes do chan chamados *gateiras*, de 70 x 70 cm, que serven de entrada e saída dos animais, vans que se pechan tamén de noite con sólidos bloques de pedra. Para completar a defensa do recinto, sobre todo do ataque dos lobos, coróase o muro con feixes de pólas de breixo que, ao secar os seus extremos, convértense en afiadas puntas que impiden o posible acceso dos danos lobos

Curro de Placín no lugar de Legua Pequena en Manzaneda (Ourense), protexido por un macizo rochoso

Curro de Placín (Manzaneda) e "gateira" do mesmo

ou a saída dos animais do rabaño ao exterior. Na parte máis alta do recinto había unha pequena edificación (chabola denominouna Xaquín Lorenzo) que servía para descanso do pastor e para gardar os alimentos e outros enseres que puidera necesitar.

Cada parroquia posuía un ou dous curros e, segundo a época do ano, o pastor contratado polos veciños subía aos pastos cos rabaños de cabras e ovellas para alimentalos e estar coidando deles dende xuño a setembro.

Neste caso contaba cun axudante, o *costeiro*, que lle axudaba ao pastoreo na serra e se ocupaba de ir á aldea na procura da mantenza, o tempo que fora preciso en función do grandor do rabaño. O pastor, ademais da mantenza, percibía en diñeiro o que se houbera acordado coa comunidade veciñal.

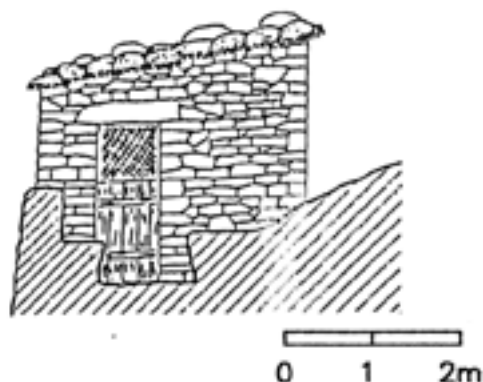
Este considerábase o verdadeiro pastoreo das serras nos lugares onde se atopan os curros, lugares nos que o pastor coñecía moi ben a topografía, a flora e a fauna, dada a longa estadía que permanece neles. Había un sistema máis sinxelo de pastoreo, denominado das *veceiras*, no que o pastor contratado pola comunidade aldeán, chamado *figureiro*, recollía pola mañá cedo os animais e levábaos para a serra ata a anoitecida en que retornaba con eles á aldea.

No Proxecto de Fin de Carreira na Escola Universitaria de Arquitectura Técnica, titulado “As construcións

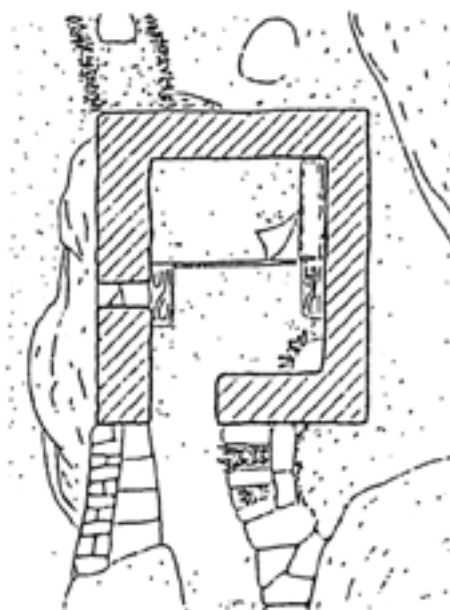

Choza apoiada nos penedos en Manzaneda

Detalle da cabana/choza do pastor

O curro das Lamas en Manzaneda na actualidade

populares no concello de Manzaneda”, realizado no ano 2000 polo hoxe arquitecto técnico Joaquín Vega Domínguez, catalogou os 23 curros existentes naquela demarcación: deles, 18 estaban abandonados e 3 en uso, o de Mosenda, da parroquia de Palleirós, o dos pobos de Cimadevila, Soutelo e Rozavales, e o de Guelianda (ou Acoval). Nunha revisión feita a pé de obra na actualidade o resultado é moi decepcionante, xa que algún deles restaurado fíxose tendo soamente en consideración a funcionalidade estando os restantes nun abandono total.

O caso singular dos chozos do Suído, no concello de Avión

Na Serra do Suído, espazo natural localizado nos límites das provincias de Ourense e Pontevedra, na que hai altitudes de ata 1.050 m, os *chozos* son unhas construcións que caracterizan ás poboacións pastorís estacionais e que serven de refuxio delas no tempo de coidar do gando para pastar na serra. A cada

chozo correspondía unha área de pasto enmarcada con lousas verticais chantadas no terreo onde, ademais del, había tamén un curro feito con rudos muros de cachotería e unhas construcións menores chamadas *cortellos*, destinadas a dar acubillo aos tenreiros e demais crías, e realizar labores de muxidoira dos animais de leite.

Aínda que *chozo* é o nome con que se coñecen os habitáculos tradicionais de uso temporal, o certo é que ese nome designa ao conxunto. A edificación é de pequenas dimensións, arredor de 20 m², e planta rectangular con rústicos muros de cachotería de granito. Algúns dos hoxe existentes, ademais dunha estrutura de cuberta común en todas as edificacións, uns poucos deles lévana dotada de arcos de pedra de medio punto ou en falsa cúpula para sustentala, rematada cunhas grandes lousas de pedra nas vertentes (poden ser de unha ou de dúas), de ata 1,45 x 0,95 m solapadas unhas sobre outras, tendo como remate nos pinches uns tornaventos de pedra, solución construtiva moi empregada nos hórreos.

Conxunto de Mangüeiro na Serra do Suído

Detalle dos chozos de Mangüeiro

Chozo de Abelenda

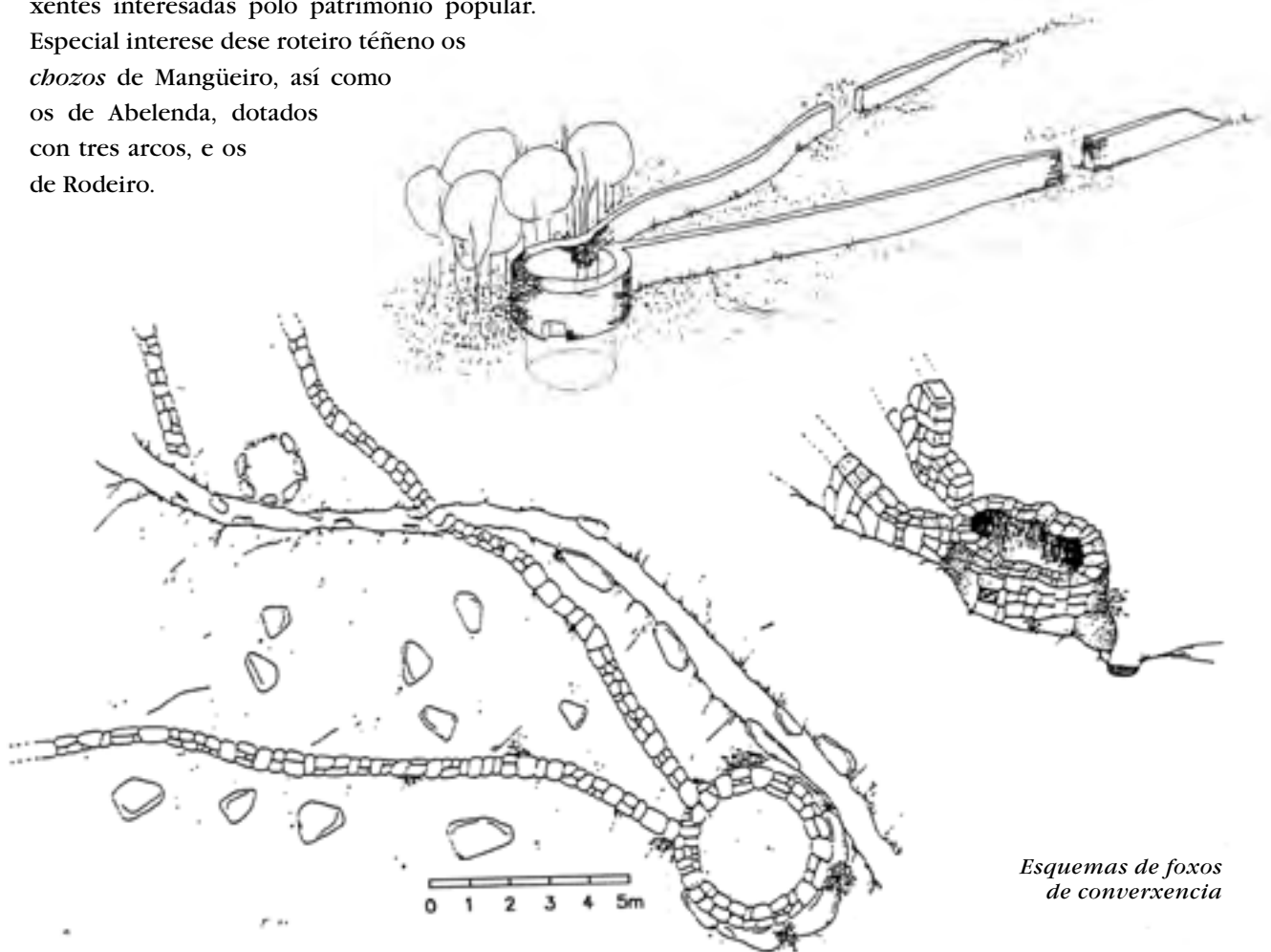
No ano 1983 Emilio Bejarano Galdino deu á luz o traballo “Los chozos: una arquitectura peculiar del Suído”, que permitiu afondar no coñecemento deses particulares curros. E no 2004, seguindo profundando neles, Estanislao Fernández de la Cigoña publica o exhaustivo estudo “As construcións primitivas dos pastores galegos. Chozos das Serras do Suído, Montemaior e Faro de Avión”, de tal xeito que a concienciación sobre estas orixinais construcións populares foi medrando e ata contaxiou aos poderes públicos.

No ano 1999, a sociedade civil “Agrupación de Veciños Independentes de Avión” solicitou a declaración dos *chozos* como Bens de Interese Cultural, e iniciou a creación dunha conciencia co fin de salvagardar ese patrimonio porque, dicían, “sería de lamentar que os *chozos* acabaran por desaparecer e con eles unha parte da nosa memoria histórica”. Hoxe en día están restaurados sete dos existentes, correspondentes ao concello ourensán de Avión, e creouse a “Ruta dos chozos”, itinerario que atrae a atención das xentes interesadas polo patrimonio popular. Especial interese dese roteiro téñeno os *chozos* de Mangüeiro, así como os de Abelenda, dotados con tres arcos, e os de Rodeiro.

Os foxos

O *foxo* é unha construción moi elemental e primitiva destinada a cazar o lobo. A súa existencia tense rexistrado na Prehistoria e segundo documentos monacais prodúcese unha eclosión deste patrimonio cara o ano 900 e dende aquelas datas hai constancia da súa presenza en Galicia e noutras zonas da Península Ibérica. Desde a época do arcebispo compostelán Diego Xelmírez, a igrexa era a responsable de mobilizar aos veciños das parroquias para que se organizasen para dar batidas ou corridas ao lobo.

O foxo consiste nunha trampa circular escavada no terreo que, ademais do lobo pode servir para cazar outros animais salvaxes como o porco bravo. O espazo arquitectónico que configura o foxo, moi integrado no medio natural, sitúase nas corgas e na parte máis baixa delas escávase un pozo cilíndrico duns 10 m² e de 3 a 5 m de altura e 0,50 m de grosor, cuxo perímetro se reviste de pedra. Do pozo arrancan dous muros que forman un estreito paso para logo

Esquemas de foxos de converxencia

formar un V que sube pola ladeira, chegando en casos a atinxir máis dun quilómetro de lonxitude cada un dos muros. O animal vaise conducindo a base de berros e ruídos producidos de diversa maneira ata o pozo, onde logo será morto a base de pedradas, de arma de fogo ou de paus.

Dentro deste tipo de foxo hai un modelo máis primitivo denominado “Foxo da cabrita”, consistente soamente no pozo ao que se atrae ao lobo ao seu interior co engado dos berros dun animal vivo, dun anaco de carne ou dun animal morto. Noutro caso este cóbrese de ramallos, toxos e fentos, para que o animal non vexa e caia nel.

Na rigorosa investigación realizada por David Pérez López, publicada no ano 2000 no libro titulado *Os foxos do lobo. A caza do lobo na cultura popular*, comprobou que hai como mínimo catro tipoloxías diferentes de foxo: ademais do citado anteriormente, modelo do que só encontraron mostras na Serra do Xurés, hai o “Foxo da Cruz”, tipoloxía das que menos

referencias se teñen, consistente en catro paredes de pedra perpendiculares que desembocan nun pozo central, dos que se rexistra un en Vilariño de Conso (del realizou un traballo Tomás Vega Pato titulado “O curro do lobo. Descrición dunha trampa tradicional para a caza do lobo (Cernado - Manzaneda)” publicado no núm. 2 da revista *Raigame*, e outro titulado “O lobo do pozo da xente. Tradición e licantrópia en terras de Conso”, no núm. 5 da mesma revista), e outro en Bande; e o “Foxo de Converxencia”, feito a base de muros converxentes, a tipoloxía máis difundida, da que David Pérez rexistra nas súas investigacións un total de 17, dos que 15 deles están nas serras ourensás: 3 en Castrelo do Val e 3 en Laza; 2 en A Gudiña; e 1 en cada un dos concellos de Bande, Calvos de Randín, Chandrexa de Queixa, Monterrei, Melón, Os Blancos, Riós, Vilardevós e Vilariño de Conso, nas Serras do Xurés, Leboreiro ou Invernadeiro, entre outras altitudes.

O autor citado vén propugnando a restauración dos foxos que estudou e, nese sentido, téñense realizado traballos en varios deles, así como a celebración promovida pola “Asociación Carballos da Sementeira” de Bande de xornadas de coñecemento e divulgación dos foxos do Parque internacional Xurés-Gerés, encravados en Galicia e Portugal.

Socalcos e aldea no canón do río Bibei

Socalcos de A Ermida no concello de O Bolo

Os socalcos

Os *socalcos* son plataformas creadas no accidentado terreo das ladeiras das serras para conquistar espazos destinados a cultivos agrícolas, fundamentalmente para a plantación de vides. A súa presenza data do tempo dos romanos e resulta moi notable dende os séculos XIV e XV, nos que tivo lugar o auxe do seu cultivo e o esplendor da produción e comercialización do viño. Segundo o lugar onde se localizan adoitán denominacións tan variadas como *arribadas*, *pataos*, *paredós*, *muras*, *banqueta* ou *calzos*, anque a denominación de socalco é a máis estendida por todo o territorio galego.

Os terreos accidentados das ladeiras acollen estes espazos de cultivo distribuídos ao longo das curvas de nivel e orientadas case sempre ao mediodía para recibir o máximo de luz e de sol. Esta actividade económica é característica dos grandes vales ourensáns

-vales dos ríos Miño, Sil, Bibei, Arnoia, Tâmega... -, onde ten unha notable implantación.

En función da pendente do terreo, as zonas transformadas para o cultivo poden oscilar entre pequenas bandas estreitas e irregulares, que só permiten unha fileira de cepas, ou bandas grandes que acollen ata catro ou máis fileiras. Construtivamente constan dun muro de contención feito de cachotería de pedra en seco -de xisto ou granito- duns 60-80 cms de grosor asentado sobre unha elemental cimentación, cunha altura que vai dos 80 aos 100 cms nos de bandas estreitas e ata os 4 m nas anchas. Estes terreos de cultivo intercomúnanse cunha mesta rede de camiños, ramplas e escaleiras, que nas ribeiras dos ríos Bibei en A Hermida, concello de O Bolo, ou nas vertentes do Miño e do Sil, conforman paisaxes de grande e espectacular beleza nos que se reflicte o esforzo realizado polo ser humano.

Durante moito tempo as plantacións de viñedos quedaron practicamente abandonadas, que en tempos actuais se recuperaron e creáronse outras novas onde foi posible. Todas elas puxéronse en uso por mor da valoración que están a ter os viños galegos, trátase da denominación de orixe de que se trate.

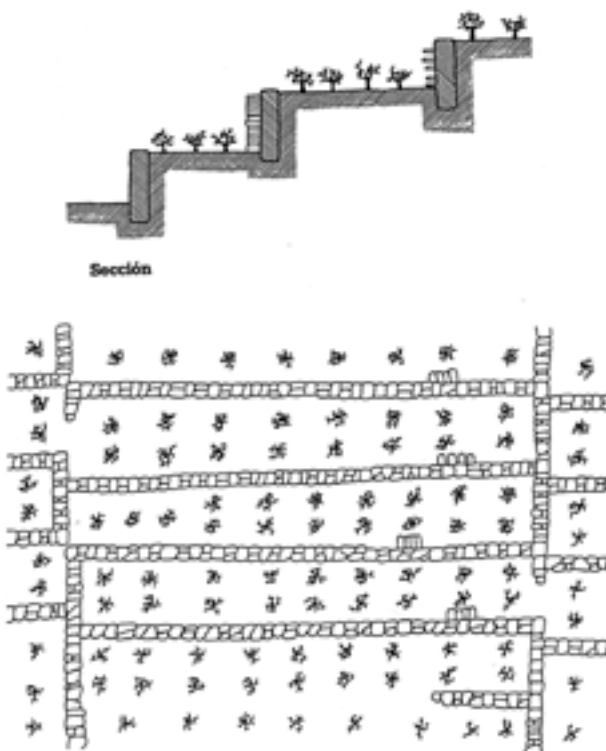
As adegas-cova das Terras de Valdeorras

A *adega* é o lugar onde se fai a elaboración do viño, se almacena e se conserva. Dela hai tres tipos fundamentais: as situadas no baixo da casa-vivenda, que é a máis común; a que vai nun edificio autónomo illado dela, con diferentes modalidades; e a adega-cova, escavada no terreo, modalidade que se dá fundamentalmente nas Terras de Valdeorras e tamén, aínda que cunha menor produción, noutras zonas ourensás como Manzaneda ou Larouco.

As *adegas-cova*, tamén chamadas minas, son unhas dependencias singulares creadas baixo terra, nun terreo xabregoso ou rochoso, aínda que tamén noutros terreos menos consistentes nas ladeiras dos vales. Nelas lógrase conservar nas mellores condicións de ventilación e frescura o viño e tamén outros produtos. A súa presenza prodúcese nas Terras de Valdeorras (O Barco, Vilamartín, A Rúa, Petín, Larouco) comarcas produtoras de viño dende tempos inmemoriais.

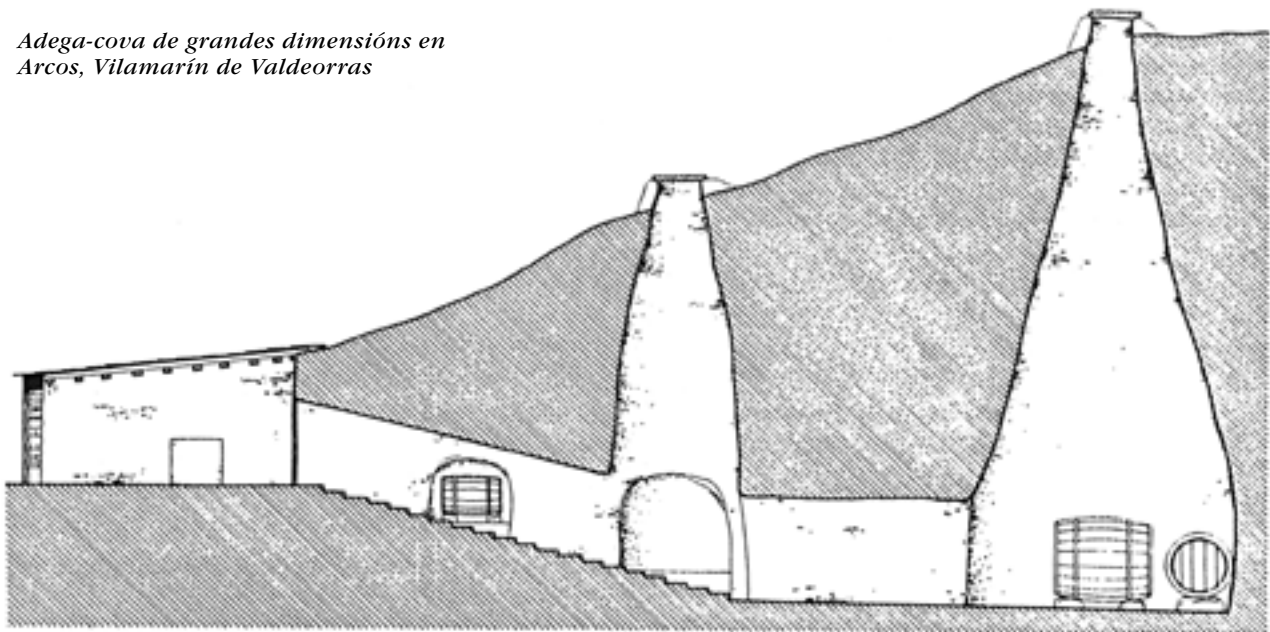
Escaleiras nos muros dos socalcos en Paradela (Castro Caldelas)

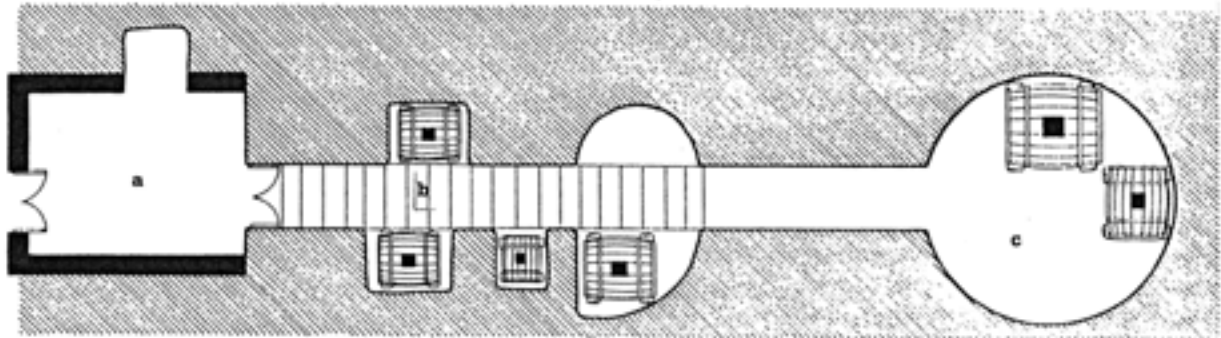
Esquemas de socalcos con fileiras de viñedos

En lugares distantes poden ir nos baixos da casa-vivenda ou agrupadas. Hai varios tipos de covas feitas segundo a constitución do terreo: zonas de arxila composta ou de xisto, sen que precisen levar ningún tipo de reforzo; zonas areosas, nas que se fai necesario consolidalas con pedra e madeira nalgunhas partes; e zonas de baixa resistencia do terreo natural que obriga a reforzar partes da cova mediante revestimentos de paramentos e bóvedas. Atendendo a eses condicionantes de maior ou menor consistencia, a organización arquitectónica das covas presenta solucións diversas, tanto en tamaño como na disposición das súas partes.

*Adegas-cova de grandes dimensións en
Arcos, Vilamarín de Valdeorras*

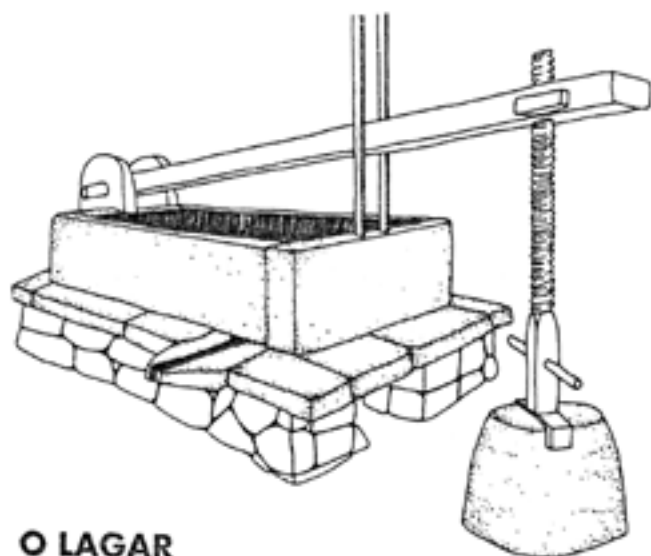
Sección

Planta

*Reforzo no interior da adega-cova nas
Covas de Vilarinho en Valdeorras*

O LAGAR

Os elementos comúns que se acompañan en todas as solucións son a *entrada*, o *cano* ou *corredor*, onde se sitúan os *nichos* –pequenas covas nas paredes para ter os bocois de viño–, e o espazo final composto de *cova* e do *respiradeiro* ou *refolgadoiro*, anque hai diferenzas marcadas en lugares tan pouco distantes como A Rúa e Vilamartín. En moitas ocasións existe un espazo á entrada, chamado *antecova*, onde se sitúa o *lagar*, peza fundamental relacionada coa adega, que ten como misión a de estrullar o bagazo e facer con el o mosto así como a derradeira fase de tratamento para obter a augardente no pote. Case sempre vai integrado na adega precisándose dun espazo de boas dimensións.

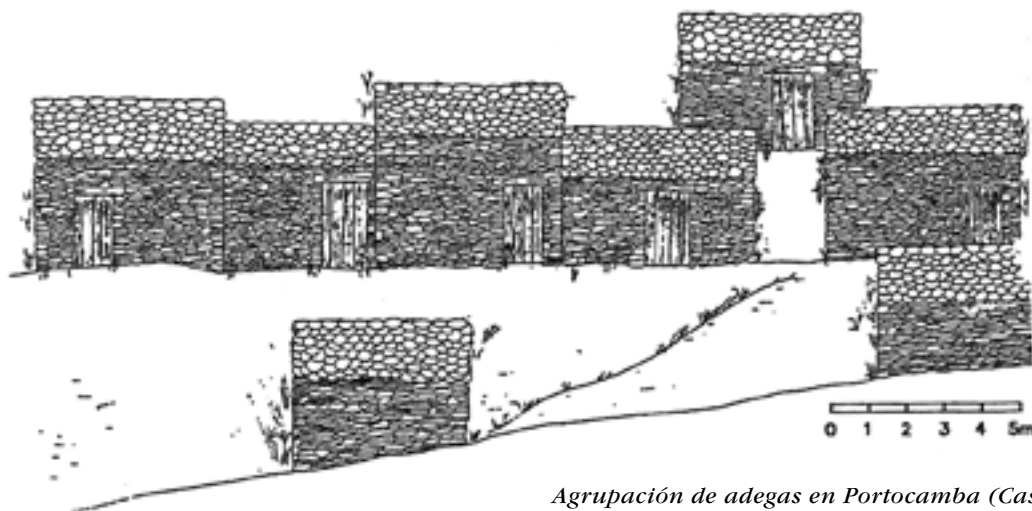
Hoxe hai moitas delas –hai arredor dunhas 300 rexistradas na comarca valdeorresa– que están en funcionamento e, co obxecto de difundir a súa existencia e orixinalidade, así como de fomentar a comercialización do viño que se obtén na zona, dende o ano 2000 vense celebrando en Vilamartín de Valdeorras a festa denominada “Ruta das covas”, impulsada pola “Asociación de Coveiros” que no 2016 chegou á XXª edición, acompañada dende tempos máis recentes cunha celebración semellante en Seadur (Larouco) e O Castro (O Barco).

Aspecto do interior dunha adega-cova en Valdeorras

Adegas-cova moi deterioradas
en Seadur (Larouco)
Fotografía de La Voz de Galicia

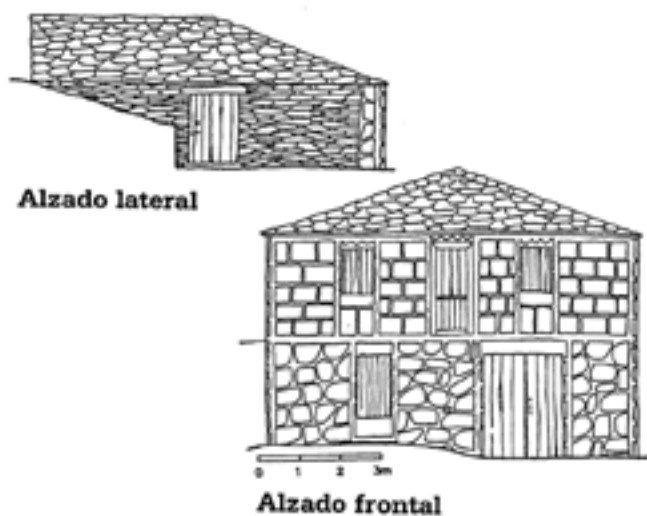
Agrupación de adegas en Portocamba (Castrelo do Val)

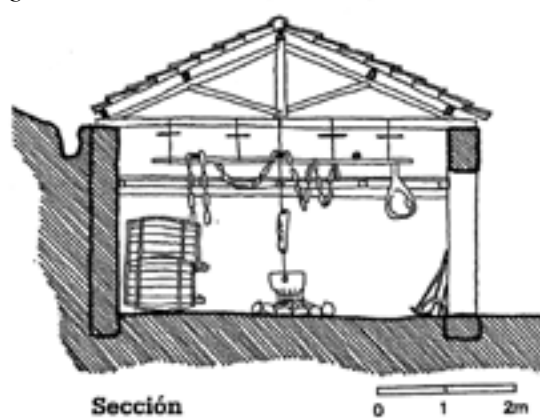
Adega-vivenda en Santa María de Abeleda (A Teixeira), nas ribeiras do Sil

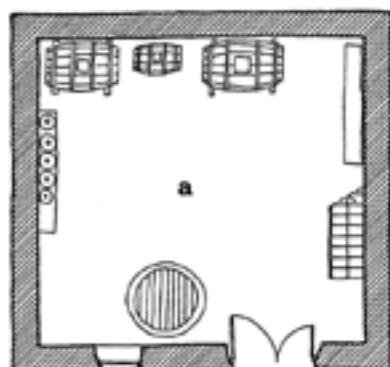
Portalón de entrada dunha cova-adega en Valdeorras

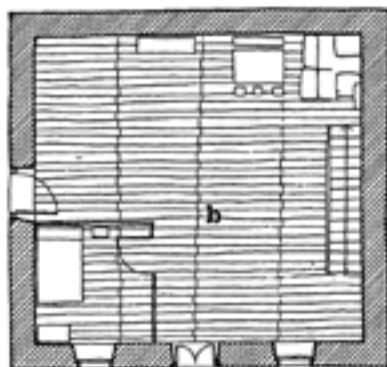
Alzado frontal

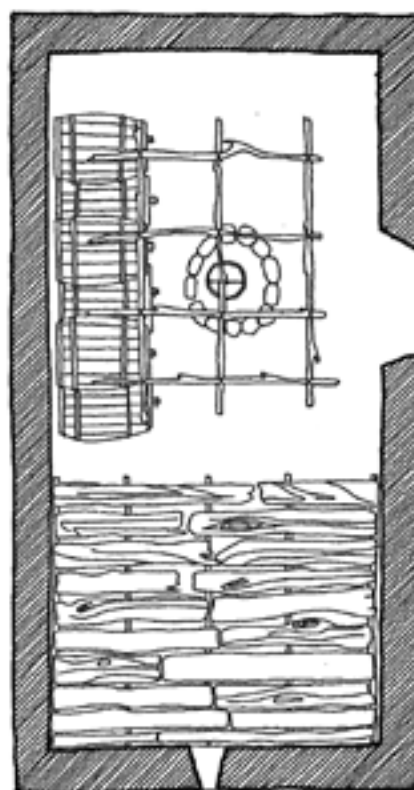
Sección

Planta térrea

Primeiro andar

Planta

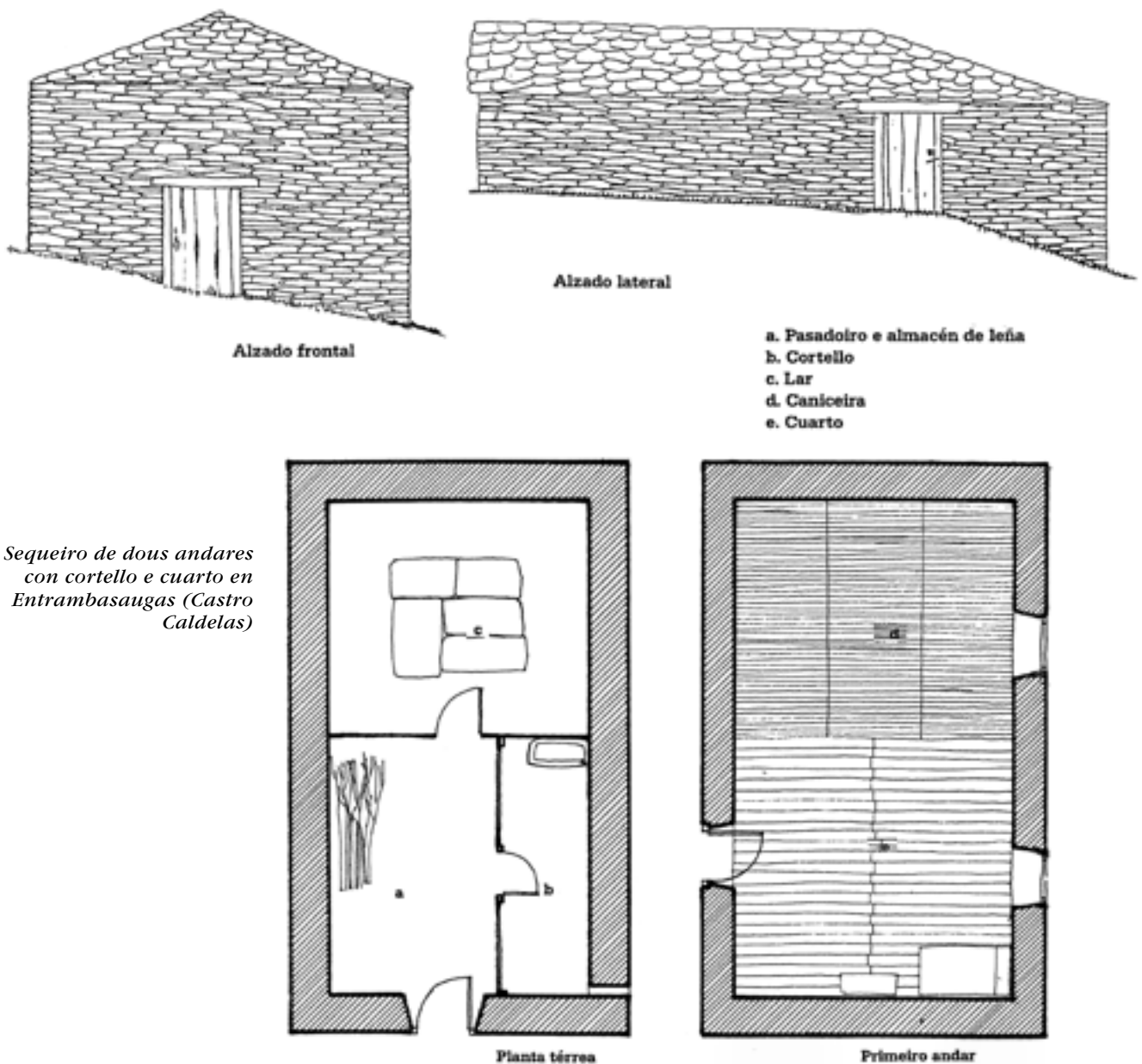
O viño, e todo o que acompaña a súa obtención, leva cabo de si múltiples valores etnográficos. O refraneiro, o folclore, os costumes, os ritos dos traballos do pasado, ou os aspectos arquitectónicos aparecen con riqueza e orixinalidade arredor del.

Os sequeiros

As boas condicións ecolóxicas de Galicia permitiron dende tempos antigos a implantación do castiñeiro en case toda a xeografía galega e numerosos souts cubriron o territorio desta árbore, que subministra boa madeira e un froito como a castaña que veu com-

plementar ao cultivo do millo e da pataca, base da alimentación dos galegos ata ben entrado o século XVIII.

Os *sequeiros* son edificios de sinxela arquitectura, propios das serras e dos ribeiros ourensán e lucense. Creados para protexer as castañas dos animais, e para almacenalas, tamén poden facer de vivenda temporal mentres están a traballar os seus donos nos labores da colleita, sacalas dos ourizos, transportalas e agardar ao seu secado no canizo. A maioría dos souts están situados nos ribeiros dos ríos, e a xente que vive naqueles lugares ou ben ten o sequeiro dentro da casa-vivenda, nun edificio acaroado a ela,

*Sequeiro de As Carballeiras, aldea de Tranceda
(Castro Caldelas)*

Poboado de sequeiros na Pobra de Trives

Sequeiro na aldea de Pena Folenche (A Pobra de Trives)

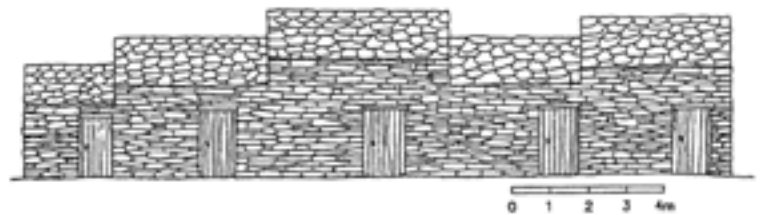
ou illado no propio souto. Pola contra, cando vive na montaña e posúe algún nos souto na ribeira, na época da colleita vive temporalmente no sequeiro-vivenda que, en moitos casos, forma parte de poboados constituídos do mesmo xeito que se agrupan as casas

nas aldeas, como ocorre en poboados dos concellos de Castro Caldelas, Pobra de Trives ou Manzaneda.

Hai dous modelos de sequeiro: o máis simple, que vai dentro da casa-vivenda ou acaroado a ela, e outro moito máis complexo que vai nun edificio autónomo. Nesta modalidade o edificio aséntase nun terreo da movida topografía das bocarriberras dos ríos e por iso en moitas ocasións se aproveita o desnivel para facer os dous andares que leva en moitas ocasións. Confórmase nunha planta rectangular pechada con muros de ruda feitura de cachotería, de granito ou de xisto, cun grosor de 0.60 a 0.80 m. Os únicos vans que levan son dúas portas, unha na planta térrea e outra no nivel do terreo que dá ao primeiro andar. No caso de que a edificación se asente nun terreo de movida topografía nas bocarriberras dos ríos, os únicos vans que levan son dúas portas e unha fiestra para poder ter ventilación na parte superior onde vai o canizo.

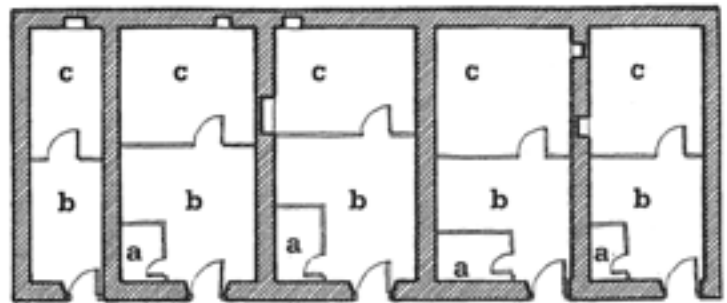
A dependencia básica do sequeiro é a planta térrea onde hai unha lareira na que se fai lume para afumar as castañas que hai no *canizo* situado no primeiro andar. Pode haber tamén unha dependencia para durmir, e unha pequena corte na que están un ou varios porcos alimentados coas castañas defectuosas. No primeiro andar, ao que se accede pola porta superior, está o *canizo*, entramado de táboas cheas de buratos ou de fendas entre táboa e táboa, onde se poñen as castañas para recibir o fume procedente do lar da lareira. A carón del vai outra plataforma feita con grosos taboleiros, onde se golpean as castañas xa curadas para despegarllas a casca. Rematada esa última operación os habitantes da serra emprenden o retorno a ela acompañados, se é o caso, de un ou máis porcos ben cebados pola alimentación recibida.

O mesmo que os hórreos, noutras zonas ourensáns, como ocorre en A Limia, fórmanse poboados de sequeiros nos que os edificios teñen moitas veces muros medianeiros, coa parte posterior axeitada á pendente do terreo de tal xeito que, con esa solución, se elimina un muro. Aínda se poden ver agrupacións nas Terras de Caldelas e de Trives, onde neste concello permanece un conxunto de numerosos sequeiros na aldea de Pena Folenche, parroquia de Santa María, que foi restaurado en parte hai pouco tempo, tal como se pode apreciar na ilustración adxunta.

Conxunto de cinco sequeiros acaroados en
As Carballeiras, Tronceda (Castro Caldelas):

- a. Cortello
- b. Cuarto e almacén de leña
- c. Caniceira

Cara inferior do canizo nun sequeiro

CODA

Acábase o espazo asignado, aínda que merecen seren citadas realizacións tan propias da zona como os muíños de aceite, os albares, os pombais, os fornos comunais, ou as pesqueiras. O patrimonio cultural que constitúen as construcións que se veñen de tratar superficialmente son moi ignoradas ou infravaloradas pola maioría dos galegos. As serras ourensás, cunha rica cultura popular que contén, é merecedora da atención dos estudosos da arquitectura popular e da etnografía. De certo que se observa unha conciencia ata non hai moito inexistente, sobre todo dende que o sabio ourensán Xaquín Lorenzo publicou o seu tratado “Etnografía. Cultura material”. E, como guieiro, e patrocinada pola Deputación ourensá, a revista *Raigame* divulgadora dende a súa fundación no 1996 de todo o que teña que ver coa cultura popular e a concienciación sobre ela. Varias son as mostras que delatan o labor teimoso e de amor a Galicia que foron saíndo á luz relacionadas co rico e orixinal patrimonio popular de Ourense. Cito os nomes de Tomás

Vega Pato, autor, entre outros traballos na revista, da magnífica investigación “Arquitectura Popular Ourenzá. Pechos de clausura simple e complementos / Encintados. Encalados e engadidos decorativos”; ou do aparellador Fernando Rodríguez Nespereira, estudoso das arquitecturas na Ribeira Sacra; ou o traballo que, coordinado por Xulio Rodríguez, veu a luz no 2013 no libro colectivo que recolle unha rigorosa radiografía da comarca da Alta Limia, publicado e promovido pola Fundación Barrié; ou o exhaustivo estudo xa citado sobre os foxos; ou o traballo que sobre “As Varandas de ferro dos corredores e balcóns do Ribeiro” publicaron, co rubro de *Raigame*, Clodio González e Xoán Ramón Marín, permiten anunciar que a toma de conciencia vai por bo camiño.

Nesta conmemoración do corenta aniversario da fundación do Museo do Pobo Galego, do que Xaquín Lorenzo foi fundador e presidente do seu Padroado, fago votos para que se siga traballando e matinando polo país, con saúde e boandanza como diría D. Ramón Otero Pedrayo.

XOSÉ CARLOS SIERRA RODRÍGUEZ

Pontevedra, 1950

Membro do padroado do Museo do Pobo Galego. Foi profesor axudante de Prehistoria e Antropoloxía no Colexio Universitario de Ourense e na Facultade de Xeografía e Historia da Universidade de Santiago de Compostela.

Dirixiu o Museo das Peregrinacións de Santiago de Compostela e o Museo Etnolóxico de Ribadavia. A súa actividade investigadora está centrada nas cuestións etnográficas e etnomuseolóxicas.

Coordinador de *O Ribeiro: O viño da cultura / A cultura do viño*, premio ao mellor libro publicado no mundo sobre o viño (*"Gourmand" World Wine Books Award 2001*).

Apuntamentos

para unha
etnografía
das culturas
do Viño
en Galicia

Xosé C. Sierra Rodríguez

As fotografías utilizadas son do Fondo Fotográfico do Museo Etnolóxico (Ribadavia-Ourense) e da autoría de Hipólito Fernández González, Santiago Míguez Amil, Jenaro Martínez Castro e Xosé C. Sierra. As testemuñas orais recollidas no texto pertencen ao FDO-MER (Fondo de documentación oral do Museo Etnolóxico. Ribadavia), sendo extractos de entrevistas realizadas por Bibiana Castro Ramil, Santiago Prado, Raúl Soutelo, Manuel Vilar e Xosé C. Sierra.

Cativo exordio

O mundo do viño, en comarcas e territorios onde este produto agrario posúe unha fondera histórica notable, ten deixado unha pegada indeleble observable nos seus espazos xeográficos, na xente que os ocupa e na imaxe proxectada sobre as persoas alleas ás terras viñateiras. O viño e moi especialmente a viña modelan o terreo formando paisaxes singulares, creando prácticas agrarias específicas, definindo tradicións técnicas propias e, o máis importante, tecendo idiosincrasias e identidades colectivas.

Cando se difunden discursos e imaxes deste mundo prevalece como icona recoñecida o produto, resultado final dun longo proceso de elaboración que transita da leira á adega. Consonante coa eclosión contemporánea do viño, o prestixio e a imaxe dos caldos fúndense na iconografía e na literatura mercantil e turística dos mesmos, reducindo a visibilidade social e xornalística do background do que arrinca o froito identificado, difundido e comercializado. Nos documentos editados que divulgan os caldos mediante so-

portes analóxicos e dixitais (folletos, vídeos, páxinas web, blogs, carteis publicitarios, propaganda de firmas ou adegas e documentos propagandísticos dos entes administrativos, consellos reguladores e denominacións de orixe) a verba *viño* concentra boa parte do imaxinario que resume e significa o que este universo particular encerra e que nos leva a un campo de significación denominado *cultura do viño*.

A pretensión deste pequeno exordio é centrar na súa complexidade a cuestión que nos ocupa para lembrar que o viño, como a sociedade e a cultura que se manifestan ao seu redor, constitúe un fenómeno integrado nunha trama densa e multiforme de realidades que, debidamente conxugadas, posibilitan o recoñecemento dunha “cultura do viño” ou dunha cultura das comunidades vitivinícolas. O viño é planta, terra e labranza, o viño é a xente que cultiva esa planta e que se asenta nun territorio que adopta e ao que se adapta desenvolvendo diversas prácticas de colonización, o viño é técnica agraria e técnica enolóxica, é igualmente arquitectura construída para a elaboración e a conservación dos caldos, é alimento e produto e, consecuentemente, mercado e camiños para o seu

transporte, venda e consumo, é crenza e liturxia na cristiandade, e constitúe tamén un obxecto de desexo e de intercambio simbólico, de pracer e de sociabilidade e un motivo para a tensión e o conflito entre individuos e grupos. Pero, de maneira fundamental, o viño representa a territorialidade na que se escenifica o drama que se concreta nos acontecementos e experiencias históricas, particularizados aquí pola tradición vitivinícola, que dan vida a unha sociedade.

Unha paisaxe social en mudanza

Durante os últimos anos o cultivo da vide e a produción de viño encádranse nunha paisaxe social diferente da que permanece viva aínda na memoria social dos habitantes das nosas comarcas vitícolas. O campesiñado descrito polos textos da etnografía clásica é na actualidade unha figura en decadencia, cando non en desaparición. O abandono gradual do agro polas xeracións máis novas e o paso das mesmas aos sectores secundario e terciario da economía non só teñen desequilibrado a pirámide de idades destas terras, senón reducida a unha mínima expresión a imaxe do campesiño viticultor. A atención aos viñedos, obxecto de preocupación por parte dos herdeiros do campesiñado parcelario e patrimonio ao que se senten ligados, préstase mediante a fórmula da agricultura a tempo parcial (ATP)¹, favorecida polo carácter estacional e pautado do cultivo vitícola e pola proximidade xeográfica relativa entre o lugar de traballo e residencia destes “viticultores” coas leiras herdadas. As fins de semana e os períodos vacacionais de Nadal, Entroido, semana santa e estivais son aproveitados para cumprir cos labores que demanda o ciclo vexetativo das cepas.

“[...] a produción de viño hai que levala como un complemento, que non sea profesión básica, para ser profesión básica tiña que ser unha finca bastante grande e eso, pero tal como está boxe [...] agricultores de fin de semana. O meu sobriño, por exemplo, ten unha hectárea de viña máis ou menos [...] como traballa noutro sitio, ten un soldo, ás horas libres, [...] pois vai facendo as viñas [...] pois

pode ser un complemento importante para a súa economía [...]”

M.M. (O Ribeiro)

O mantemento dunha viticultura relevante responde tamén ao desenvolvemento dunha viticultura industrial significativa, onde un conxunto de adegas se nutren para a produción dos seus caldos da uva recollida polos integrantes dunha viticultura parcialmente *descampesiñizada*, practicada por xente maior residente aínda en moitas aldeas e núcleos rurais que, despois da súa xubilación, manteñen activos os eidos familiares con viñedos desigualmente transformados segundo os recursos que poden achegar –eles e os seus fillos– para mellorar as condicións de cultivo, caso dos marcos de plantación ou os equipamentos e insumos que facilitan os labores de gabeado e esterca, a mesma cava e a administración dos tratamentos fitosanitarios.

“[...] los que eran jóvenes se adaptaron y los que eran viejos se dejaron ir hasta que se jubilaron y los hijos algunos ya se van a trabajar para las ciudades [...] esos vuelven a casa todos los viernes a trabajar el campo [...] les llamamos domingueros porque vienen en caravana el viernes y regresan el domingo para trabajar [...] como aquí están los padres van haciendo las cosas sin prisa, porque tienes que empezar a pagar ahí ya te sale mucho más caro [...]”

M. G. M. (O Ribeiro)

Estes viticultores, aínda que cultiven as viñas para a venda da uva, manteñen operativas as súas adegas domésticas para elaborar unha parte da colleita e dispor de viño para o autoconsumo familiar.

“[...] nós estamos na Cooperativa, agora o viño pasa todo á botella. Nós non facemos máis ca uns barriles pro gasto da casa, e non hai outra ousa. Que estas cubas xa me están estorbando aquí [...]”

J. O. (O Ribeiro)

Paralelamente, canda esta viticultura sen “adeга”, que vende a uva ás adegas industriais e ás cooperativas, a vitivinicultura actual mostra dous tipos máis

1. Este asunto foi doadamente analizado por Fernández Prieto, L., Domínguez Castro, L., Santos Solla, e outros (1993): *Estudio socioeconómico do Ribeiro*. IDEGA. Universidade de Santiago. Un apuntamento etnográfico á cuestión en Sierra, X. C. (2004): “Patrimonio cultural e mirada etnográfica. Patrimonio e territorio no Ribeiro”. I Congreso de Patrimonio Etnográfico Galego. Actas. Raigame. Ourense: Deputación Provincial.

de actores económicos e sociais que pechan o cadro social actual do sector do viño en Galicia. Por unha banda atopamos adegas, medias e grandes (en parámetros galegos), que elaboran normalmente viño con uva mercada aos viticultores herdeiros do vello campesiñado, que engaden á uva recolleita en viñedos de seu. É o caso de adegas industriais que posúen plantacións propias, pero insuficientes para abastecer as súas necesidades de vinificación. As cooperativas nútreanse da uva subministrada polos asociados, do froito mercado a viticultores non asociados e das propias plantacións ampliando, como fixo nos últimos anos a Cooperativa Vitivinícola do Ribeiro, a base territorial con cepas de titularidade propia traballadas directamente pola propia adega.

“[...] nós facemos blanco e tinto para nós, agora só facemos para nós [...] agora vendemos as uvas, véndense e van para a Cooperativa [...]”

J. M. R. (O Ribeiro)

“[...] Eu agora éme moito máis práctico vender a uva, porque pa min é moito [...] facer o viño, carrexar, ir ó choio, compartir unha cousa con outra, non, entonces vendo a uva [...] esto é compatible con ter outro traballo e non fin de semana cuidar as viñas [...]”

O. V. (O Condado-Rías Baixas)

Temos tamén un grupo significativo, e doadamente recoñecible no Ribeiro, de adegas industriais rexentadas por herdeiros dos vellos corredores, intermediarios entre o viticultor e o comprador de viños nos tempos anteriores ao embotellado e transformados logo en almacenistas mercé aos substanciosos capitais formados no desempeño daquela actividade, que maioritariamente obtíñen a uva dos viticultores sen adega.

“[Nos anos 60 pasamos de corredores a almacenistas] porque o de corredores non era moi rentable [...]”

A. G. V. “O R.” (O Ribeiro)

“[...] entonces viñan os corredores que eran os que esperaban ós homes que viñan ó pueblo e acompañábanos ás bodegas e había que lle dar unha pe-

seta. Por moio, por traelo á bodega que esa era a maneira de vender o viño”.

“Os corredores eran de cada pueblo, habíaos en Sampaio, había en Ribadavia [...] Logo eran acomodados, antes non eran nada. Que iban ser!”.

A.L.A. (O Ribeiro)

“[Ós corredores] viñanos xente da parte de Carballo, Sta. Comba, Negreira, nós íbamos con neles ás bodegas, tratábase o precio ca xente e nós levábamos unha pequena comisión (...) [que] daquela acabou sendo, ó final cando nós fomos deixando o da correduría, [de] dez pts. en moio (cada 132 litros eran dez pts). Nós lle lavábamos os envases ó cliente, nós lle vaciábamos as olas ós clientes, nós lle cargábamos no carro si tiña que andar o carro (nós e o carreteiro vamos) e despois por supuesto, chegábase ó camión e pasábase ó camión e fora.)”

A.G.V. “O R.” (O Ribeiro)

Tamén representantes cualificados deste grupo procederon na última década a organizar a súa propia superficie agraria vitícola, estendéndoa gradualmente mediante diversos procedementos –entre eles o aluguer de terras de terceiros, incluídos *diestros* de reitorais parroquiais non traballados polos párrocos– e mellorando tecnicamente, logo de replantar estes predios con cepas novas, o traballo da viña. O recurso á mecanización con tractores de alta gama e ben equipados e

O traballo manual con mulleres mantense aínda para os labores de esfolia e enrama

a dispoñibilidade de traballo a xornal de homes (para labores de sulfata e outros tratamentos fitosanitarios, así como para o manexo das máquinas) e de mulleres para esfollas e enramas e para a propia vendima conforma o cadro da actividade vitícola destes adegueiros industriais. Estas novas estratexias adoptadas pola industria vinícola procuran incrementar o seu autoabastecemento de uva coa finalidade de se independizar dos viticultores. Este proceso depende do mercado e tamén, e de maneira relevante, da sostibilidade do modelo de viticultura actualmente existente. Convén sinalar que as fórmulas de ATP practicadas desde hai anos polos viticultores non ten garantida a reprodución cando os eidos familiares deste grupo social estean integramente baixo a responsabilidade única dos netos deste campesiñado relicto que vive a súa xubilación nos núcleos rurais das comarcas vitícolas galegas. Isto supón que temos un horizonte incerto e pouco definido respecto da permanencia desta tipoloxía de viticultor e do papel que desempeña no conxunto da vitivinicultura actual.

“Agora os fillos collen outra cousa, outros camiños e xa non sei [...] si haberá continuidade no meu caso [...] A plantación industrial si, pero estas nosas non”

O. V. (Arbo, O Condado)

“[...] eles (polos fillos) desto non queren saber nada. E que nós nacemos así xa traballando en esta e que claro é unha cousa que vai no corpo, pero agora os rapaces novos [...] non queren saber nada del, deste arreglo [...]”

J. M. R. (O Ribeiro)

Finalmente tense desenvolvido nos últimos anos un terceiro grupo na economía e na sociedade vitivinícolas que, en boa medida, constitúe un modelo estimado viable para a sostibilidade do territorio vitícola e, ao tempo, eficiente para obter da súa actividade uns ingresos suficientes para se reproducir como axente económico e como grupo social. Referímonos á figura do *colleiteiro* que mantén produtiva unha superficie agraria vitícola, cuxo froito transforma nunha

adega propia na que elabora, en cantidades medias ou pequenas², viños orientados ao mercado. Este grupo representa aos produtores máis concienciados e sensibles coa historia e a identidade da tradición vitivinícola, manifestando moitos dos seus integrantes unha vontade declarada de mantemento da actividade que desenvolven, sendo de feito o seu perfil o de uns pequenos adegueiros ou modestos empresarios vitícolas. Estamos diante dunha figura empresarial –un xeito de *peme* vitivinícola ou de empresario autónomo– con terras postas a viña e con adega, que inviste con relativa eficacia e non menor eficiencia en tecnificación tanto no ciclo vitícola coma nos labores da adega. A observación das prácticas desenvolvidas polos *colleiteiros* e a recollida do seu discurso móstranos a filiación de perfís cruzados, evolutivamente coherentes, que encadran a imaxe do vello campesiñado parcelario disolta noutra imaxe innovada dunha vitivinicultura encarnada en homes e mulleres convertidos nun pequeno empresariado agroindustrial.

“[...] quedan dous vellos, i teñen setenta anos i teñen o capital na viña [...] O fácil, vender as uva. Atende un momentinho [...] A maneira máis intelixente de comercializar a uva, do pequeno colleiteiro que é do que estamos a falar [...] collo e monto o meu negocio [...]”

O. F. (O Condado-Rías Baixas)

As actitudes e posicionamentos que algúns deles mostran e os relatos que transmiten resulta moi significativa como portadores da identidade historicamente subxacente a uns homes e mulleres viñadores, transmisores e recreadores dos trazos culturais que significan e diferencian ás comunidades vitivinícolas. Destaca como feito cultural coherente co sinalado que neste sector abonden as marcas coa etiquetaxe redactada en galego, alternado en ocasións coa lingua xeral do Estado e co inglés como idioma de instalación no mercado internacional. Isto vémosto constatado nos recoñecementos que ao efecto fai anualmente a Asociación Álvaro das Casas no pazo dos Ulloa de Esposende (Ribadavia) e o vencello que numerosas adegas do sector colleiteiro, pero tamén

2. O límite establecido polo Consello Regulador da D. O. Ribeiro para os colleiteiros –definidos tamén como “adega de colleiteiro”– é de 60.000 l ao ano, sendo obrigada a vinificación con uva propia, e dicir, vendimada nos viñedos do seu titular. Sobre esta figura legalmente recoñecida establécese que: “Nas denominacións de orixe en que exista un censo específico que recolla a figura do colleiteiro [...], estes poderán ter unha representación propia e independente da dos sectores determinados nos parágrafos [...] viticultores [e] adegas.” (Decreto 4/2007, do 18 de xaneiro, D.O.G. de 29 de xaneiro de 2007).

de adegas cooperativas (sinaladamente a Cooperativa Vitivinícola do Ribeiro) e dalgunchas outras industrias das distintas denominacións de orixe de Galicia, teñen establecido coa IRGADE (Irmandade Galega de Adegueiros), promovida polo Foro Peinador de Mondariz-Balneario³. A figura do colleiteiro marca un perfil social e cultural ben diferenciado no que se produce un grao apreciable de equidistancia entre a terra (as viñas) e o froito saído dela (o viño). Unha equidistancia na que a terra (o *terroir*), como factor de cohesión e identidade, prevalece no vínculo que estes viticultores de seu con adegas propias establecen entre a actividade agrícola desenvolvida, o espazo de produción económica e de reprodución social que a encadra e o aparello simbólico que conforta e nutre o encaixe deste colectivo nunha realidade presente e asumida para o porvir. A presenza deste grupo coa denominación dada e asumida –*colleiteiros*– nos órganos de representación, control e tutela das denominacións de orixe, como acontece no Consello Regulador da D. O. Ribeiro, supón un recoñecemento institucional do seu ser social e da entidade política e cultural que, performativamente, poden adoptar. A súa distinción dos *adegueiros*, denominación da que se apropiaron os elaboradores industriais, delimita perfís, actitudes e recoñecementos que son externos a estes diferentes grupos e, mesmamente, asumidos por eles.

As tensións pola representatividade no Consello Regulador dos distintos grupos que operan na actualidade neste sector no Ribeiro aparece con relativa frecuencia nos medios. Cómpre sinalar que a Asociación de Colleiteiros Embotelladores de O Ribeiro, que conta coa 41 asociados dos 72 rexistrados na D.O., mantén unha posición reivindicativa respecto da representatividade que lles concede o Consello Regulador. Prevalece neste órgano o criterio da produción para o reparto de vogais, tendo as grandes adegas industriais (as que exceden os 400.000 l) dereito a dous representantes, outros tres as cooperativas, un as adegas cunha produción inferior aos 400.000 l, tres os viticultores (sen adegas) e un os colleiteiros, que representan o 67% do total de inscritos na D. O.⁴

Neste cadro xeral non podemos esquecer as *adegas cooperativas*, posuidoras dunha tradición de varias décadas e asentadas nas distintas zonas e denominacións de orixe galegas. Estas entidades foron conformando un carácter empresarial ben diferenciado que as asemella, polas dimensións, ás adegas industriais e por certas actitudes culturais aos outros grupos descritos. O cooperativismo vitivinícola nace como resposta dalgúns xerarcas do sindicalismo vertical agrario do franquismo ás doenzas, atrancos e eivas estruturais do sector, emerxendo nos anos cincuen-

Embotellado. Técnica asociada ao desenvolvemento da adega cooperativa e á ampliación do mercado do viño. Imaxes de San Pedro de Leiro e da Cooperatiuva Vitivinícola do Ribeiro, en Valdepereira

3. A difusión entre os elaboradores de viño do galego como lingua normalizada na súa etiquetaxe e noutros soportes comerciais das distintas marcas e nas diferentes denominacións de orixe, aparece tratada e divulgada en varias publicacións, nomeadamente González Martínez, X. e Pérez Vaquero, C. (2007): *A fala dos viños. Antoloxía de viños etiquetados en galego. Galeguizar Galicia*. A Coruña: Pío García Edicións-Asociación de Funcionarios para a Normalización Lingüística e González Martínez, X. e Pérez Vaquero, C. (2008): *A fala dos viños. Antoloxía de viños etiquetados en galego. Galeguizar Galicia*. A Coruña: Pío García Edicións-Asociación de Funcionarios para a Normalización Lingüística, obras subvencionadas polas Consellerías de Presidencia e Medio Rural da Xunta de Galicia.

4. Reparto refrendado polos criterios establecidos na Orde do 3 de abril de 2017, D.O.G. nº 67, do mércores 5 de abril e datos obtidos do Consello Regulador da D. O. Ribeiro, confirmados por varios informantes. O xornal *La Región* (9-06-2017) daba conta destes datos e da discrepancia expresada polos representantes da asociación de colleiteiros citada.

ta do século pasado e dando un paso cualitativo na década seguinte no marco das mudanzas e reconversións derivadas do plano de estabilización do réxime (1958-59). Este movemento cooperativo contou co apoio dos propietarios⁵ e ten como horizonte innovador para a comercialización dos caldos o embotellado, fórmula que busca, entre outras cousas, abeirar a competencia dos almacenistas a granel, sucesores coma indicamos dos vellos corredores.

"[...] tal estado de cosas continuará mientras los agricultores no se percaten y convenzan totalmente de que la única solución existente es la de ir a la construcción de Bodegas Cooperativas, ya que el comercio está absorbido en su totalidad por los Almacenistas de la zona [...]"

Acta da Asamblea Plenaria de Castrelo de Miño, 25-12-1960. ACAT

A provincia de Ourense foi pioneira neste cooperativismo, con presenza en Monterrei (1958), Larouco (1958), O Barco (1958) e A Rúa (1964), destacando no Ribeiro a Cooperativa Vitivinícola, produto da unificación o ano 1968 das Cooperativas de Leiro e a denominada Virxe do Portal de Ribadavia e hoxe en día líder do sector viñateiro nesta zona⁶. As mudanzas tecnolóxicas das cooperativas tanto no ámbito das súas viñas coma no correspondente ás adegas foron medrando nos últimos anos de forma manifesta, o que nos leva a revisar, desde a óptica da tecnoloxía cultural, este factor para outorgarlle a debida relevancia etnolóxica. Das cooperativas sinaladas, a de Monterrei desapareceu e mantiveron unha presenza activa nos tempos recentes as de Valdeorras e a do Ribeiro.

"[...] o socio[...] que esté mentalizado de que é o propietario e de que viva a Cooperativa [...] que cuide ao máximo a calidade das uvas [...] estamos perfeccionando todo o sistema de entrada de uva, incluso pois aquí míraselle o grado [...] e [...] outros varemos [...] para poder clasificar ben a uva e que as uvas den boa calidade [...]"

M. M. (O Ribeiro)

"La cooperativa de Ribadavia está en realidad más en el centro del Ribeiro y es de esperar que un día la unión de cooperativas facilite mucho más la defensa de esta riqueza, canalizándola como se merece."

Técnico cooperativa vitivinícola de Leiro. 1965
(Entrevista do xornalista Bene. *Revista de Economía de Galicia*, nº47-48, p. 38)

Outras zonas, particularmente o Salnés nas Rías Baixas, percorren un itinerario diferente na constitución de empresas cooperativas, orixinadas en momentos posteriores e promovidos por axentes do sector, viticultores en varios casos, non necesariamente ligados ao réxime franquista. Os anos oitenta do século pasado asisten ao nacemento de entidades como Condes de Albarei ou Martín Codax cunhas traxectorias centradas nunha concepción do cooperativismo renovada e ligada xa a estratexias industriais ben definidas, orientadas decididamente aos grandes mercados.

"(...) Montámolas con tres razóns fundamentales [...] darle saída á produción que tiñamos (...) participar porque víamos que había un margen de negocio na comercialización (...) era como unha inversión, porque nós víamolo negocio claro [...] e que tiñamos alí un capital invertido [...] Tanto é así que andivemos dando charlas nas aldeas, invitando á xente a que formara parte da bodega [...]"

H. do Salnés. Rías Baixas

A crítica da xestión dos cambios fronte á modernización do sector abrolla entre os viticultores que non comprenden as decisións e actitudes tomadas polas administracións. Os herdeiros do campesiñado ven-se preteridos polos poderes públicos que optaron, segundo eles, por privilexiar un sector.

"[...] A Xunta de Galicia aquí non fixo cos fondos da CE [...] o que tiña que facer, non tratou de facer unha concentración ou xuntar terras, non. Aquí deulle ás grandes bodegas [...] As grandes eran

5. Termo que remite tanto aos descendentes dos señores dos pazos coma aos titulares de casas e terras farturentas e que distancia sos seus representantes do campesiñado parcelario e das liñaxes de viticultores que os suceden. A memoria oral dá conta deste perfil social e do simbolismo do seu significado. Domínguez Castro, L. (1992): *Viños, viñas...* dá, nas Conclusións deste libro, os perfís desta figura social.

6. Cómpre a consulta de Collarte Pérez, A. (2003): "Aspectos do cooperativismo agropecuario na ditadura franquista en Ourense". MURGUÍA. *Revista Galega de Historia*, 1, pp. 67-85.

medianas e fíxoas grandes [...] e o pobo quedou como estaba, hai un minifundismo terrible [...]

O. V. (Arbo. O Condado)

Novos equipamentos, novos espazos e nova cultura material no horizonte da tecnoloxía cultural

Se observamos o que os nosos etnógrafos clásicos denominaban cultura material, un campo de descrición, análise e estudo cultural fondamente revisado nos últimos trinta anos pola etnoloxía francesa ligada á revista *Techniques & Culture*⁷, comprobaremos que as panoplias de utensilios, apeiros e máquinas que nos ilustran sobre a viña e a adega de hoxe pouco teñen a ver cos descritos e reflectidos nas iconografías de Xaquín Lorenzo e doutros autores⁸. Os cambios foron decisivos e boa parte dos obxectos que conformaban a cadea operatoria do proceso de traballo, trinta anos atrás, constitúen hoxe un relicario técnico que nos transmite unha imaxe arqueolóxica dunha vitivinicultura que mostra a súa actualidade en canto é lembrada polos vellos viticultores vivos, que non abeiraron totalmente algúns utensilios que, no laboreo das cepas ou nos traballos de vinificación das adegas familiares, son aínda utilizados⁹. O etnógrafo e o antropólogo, así como os intérpretes do patrimonio cultural do universo do viño e os museólogos, precisan mirar cara a unhas realidades en mudanza, con transformacións contrasta-

das que incorporaron novos apeiros, novas máquinas, novos saberes, novas actitudes, novas racionalidades, novos perfís sociais e novos soportes institucionais.

Este conxunto de cambios que durante o século XX e nos comezos do XXI transformaron intensamente o equipamento técnico para o traballo das viñas e para a elaboración dos caldos nas adegas precisa dunha relectura etnográfica e precisa diferenciar as mudanzas introducidas no agro, entre elas a modificación dos marcos de plantación para facilitar o paso de apeiros industriais e da nova maquinaria. A penetración de equipos a motor e de representantes de grandes firmas multinacionais prodúcese a finais dos anos sesenta e no decurso dos setenta do pasado século, constituíndo a Feira do Viño de Ribadavia un taboleiro privilexiado para a súa promoción. Motocultores e *motoaixadas*, máquinas sulfatadoras, pequenos tractores ou *chimplíns* protagonizan as imaxes da cava, dos tratamentos das pragas ou do transporte da uva na vendima nos últimos cincuenta anos. Máis recentemente grandes tractores con grandes depósitos ou cisternas percorren as ringleiras de viñas, agora trazadas en marcos de 2 m (ou 2,20 m) entre as liñas ou cordóns de cepas, facilitando o paso destas máquinas, e de 1 m (ou 1,20 m) entre as cepas de cada ringleira. Tractores equipados para realizar a cava mecánica, a eliminación de herbas (evitando a utilización de herbicidas), a administración dos tratamentos fitosanitarios e ata a propia esfolia.

7. A noción de *cadea operatoria* (que enlaza os procesos de forma e deseño, funcionamento dun útil e función que desempeña no proceso de traballo) centra os traballos sobre tecnoloxía cultural promovidos por la revista *Techniques & Culture* (T&C), sendo de interese ó respecto a consulta de R. Creswell, "Transferts de techniques et chaînes opératoires". T&C, 2, 1983. Nesta revista inciden sobre esta cuestión desde distintos ángulos os traballos de F. Sigaut, T&C, 9 e 10, 1987, e de M. Zitt, T&C, 10, 1987, revisados por nós en Sierra Rodríguez, X. C. e Fernández Bal, M^aLuisa (2001): "Coñecemento etnográfico e etnografía histórica". En X.C. Sierra (Coord.): *O Ribeiro. O viño da cultura e a cultura do Viño*. Pontevedra: Mirabel Editorial.

8. Sen dúbida a obra do antigo Presidente do Padroado do Museo do Pobo Galego, Lorenzo Fernánmdez, X. (1962): *Etnografía. Cultura material*. En: R. Otero Pedrayo (dir.): *Historia de Galiza*, vol II. Buenos Aires: Editorial Nós, constitúe a fonte referencial para a nosa etnografía "clásica", que traslada unha realidade anterior ás grandes transformacións do agro galego acontecidas despois de 1970. Moitos traballos posteriores parten do esquema que esta obra establece e miran cara a un mundo escasamente concernido pola agroindustria e pola incidencia no agro das novidades tecnolóxicas que, como alegoría para o mundo vitivinícola, xubilan o *carro do país* e adoptan o *chimplín*. Entre os etnógrafos posteriores que tratan con meirande detalle os trazos da vitivinicultura cun enfoque clásico cómpre citar a Clodio González Pérez, autor de numerosos traballos nos que recorre á historia e á fonte oral como documento. Cómpre salientar (1997): "El vino del Ribeiro: tradición y calidad". *Narria*, 79-80. Madrid: Universidad Autónoma; (2001): "O ciclo do viño". En: X.C. Sierra (Coord.): *O Ribeiro. O viño da cultura e a cultura do Viño*. Pontevedra: Mirabel Editorial.; en colaboración con López Martínez, J.A. (2003): *O Ribeiro: terra, auga e viño*. Ourense: Deputación Provincial; (2005): *O Viño: Conversas no Ribeiro. Encontros coa tradición*. A Coruña: Asociación Álvaro das Casas; (2017): *Cenlle. Historia e patrimonio*. Concello de Cenlle.

9. A continuidade do uso de certos apeiros e utensilios ou a súa desaparición xustifica o cruzamento entre etnoloxía e historia e a utilidade dos achegamentos etnohistóricos sobre os que se asenta o coñecemento etnográfico. Esta foi a orientación dada ao programa museolóxico e tamén ao proxecto museográfico do Museo Galego do Viño, rematado o ano 2009. Os documentos preparados polo equipo de historiadores (historia contemporánea) e antropólogos convocados polo Museo Etnolóxico de Ribadavia tiñan esa vocación e manexaban a diacronía como ámbito para describir e comprender os procesos de cambio e as permanencias. O conxunto das achegas intelectuais de Anxo Collarte e Felipe Castro (historiadores), de Chago Prado e Manuel Vilar (antropólogos), as contribucións doutros colaboradores do Museo Etnolóxico (Clara González Fernández, Bibiana Castro Ramil, Víctor Castro Carballal, ademais de César Llana e Rosa Lamas) partían dos criterios de partida establecidos polo director e coordinadora dos proxectos sinalados, Xosé C. Sierra e Fátima Braña. Todo isto sen esquecer os traballos definitivos de Luis Domínguez Castro e Raúl Soutelo (historiadores) e as marcas e pegadas dos encargados da historia medieval, do antigo réxime e da análise xeográfica (Xosé Luis Siobrado, Juan Manuel..., Francisco Fumega e Emilio Cuiñas).

Potentes tractores con grandes cisternas sulfatando mercé á ampliación dos marcos de plantación

*“[...] despois trouxen sulfatadoras de motor, cava-
doras de motor, motoserras e todo o que era a ga-
ma para a produción do campo. E esí foi, foron
probando porque claro, a xente eiquí non entra si
non é vendo [...] Chegou un ano deses peliagudos,
a xente empezou a probalo e no sitio onde diron o
Cuprosán levaron a cosecha para adiante e no si-
tio onde estaban dando o sulfato de cobre que era
a maioría, perderon as cosechas.”*

A. A. U. (O Ribeiro)

A adega industrial modificou formas e arquitecturas e procedeu a unha transformación tecnolóxica radical de equipos e procesos e numerosas adegas familiares abeiraron as vellas cubas de madeira, os canteiros de

pedra ou madeira que as sostiñan, as enviñadoiras e ata as estrulladoras e prensas verticais para introdu-
cir no seu recinto pétreo prensas horizontais, depó-
sitos de cemento, poliéster e, máis recentemente, de
aceiro inoxidable (as *leiteiras* así chamadas nalgun-
has zonas). O achegamento ás imaxes destes reperto-
rios técnicos que modificaron as cadeas operatorias
da viticultura e da vinicultura conforman a iconogra-
fía do cambio e demandan novas narrativas etnográfi-
cas apoiadas na descrición, a comparación e a análise
do *obxecto* como guía dunha mudanza que afectou ás
filiacións técnicas de utensilios, apeiros e máquinas¹⁰.
Segundo enuncia François Sigaut¹¹, enguedéllanse no
desenvolvemento da acción técnica tres elementos: o
axente (humano), o material (realidade intervida) e

Adega de colleiteiro con vello e novo equipamento e adega industrial plenamente tecnificada

10. Sobre o concepto de filiación técnica cómpre a consulta de Zitt, M. (1987): “Filiations techniques et génèse de l’innovation”. *Techniques et Culture*, 10, pp. 13-43. Citado en Sierra, X. C. (2010): “Presentación”. En: *Colección vitivinícola, 1. Museo Etnoloxico. Ribadavia*. Coruña: Xunta de Galicia. Os textos introdutorio e metodolóxico de Clara González Fernández e de Víctor M. Castro Carballal son ilustrativos do traballo suxerido.

11. Ver Sigaut, F. (2012): *Comment Homo devient faber, Comme l’outil fit l’homme*. París: CNRS Editions.

o utensilio que a traballa ou a transforma, modificándose o papel do suxeito nesa cadea segundo as características do utensilio ou da máquina e segundo as actitudes que se configuran no proceso de traballo. Certamente o manexo da nova maquinaria na viña e na adega modifica as formas e as actitudes fronte ao proceso de traballo e establece novos vínculos e racionalidades entre o viticultor e o apeiro industrial.

“Fixéronse elí unbos depósitos de hormigón e había tres cubas de blanco e debía haber seis ou sete de tinto. Porque antes bebíase máis o tinto có blanco e agora é ó contrario [...]”

A.G.V. “O R.” (O Ribeiro)

[...] O que pasa é que el meteu as leiteiras [cubas de aceiro inoxidable] dentro e eu aínda non as metín [...] antes eran de madeira e agora xa teño o choio de poliéster [...] aquí xa metemos cemento, aquí había a prensa e o lagar nese lado daí [...] tiñamos unha lagareta desas unha prensa desas co fuso de pau, levaba a pedra grande”

O. V. (Arbo. O Condado)

A mesma paisaxe vitícola debe ser obxecto desta descrición e da conseguinte análise comparativa, na que aínda o parcelario de viñedos combina a estrutura herdada, e non modificada do pasado, coa transformación de ladeiras e costeiras concentradas e replantadas con novas castes de viníferas. Moitos viñedos, atrapados aínda por eivas estruturais pouco evolucionadas, foron quen de cambiar aspectos que posuían unha tradición longa, inaugurada no primeiro terzo do século XX cando cumpría optimizar recursos e recorrer a innovacións coma o aramiado para aforrar custes e destinar as remesas da emigración a sufragar a redención foral, base do proceso de propietarización das terras cultivadas en usufruto. Moitos anos despois, as novas vagas migratorias cara a Europa reduciron a oferta de traballo a xornal e os grandes patrimonios mantidos ininterrompidamente dende o século XIX comezarán o seu particular abandono e darán paso, logo de 1960, a outros grupos hexemónicos¹². A reactivación da emigración naqueles

anos documéntana expresivamente as Hermandades Sindicales de Labradores y Ganaderos¹³

“[...] dada la escasez de Mano de Obra existente en este Municipio, debido a la emigración, y de la cuantía elevada de los jornales que se están pagando a los cavadores que viene a esta localidad a realizar las faenas de la cava [...]”

Acta Cabido da HSLG de Castrelo de Miño.

Abril de 1964. ACAT

“[...] la imposibilidad de poder [...] adquirir por parte de esta Entidad un equipo de laboreo mecánico, toda vez que no ha sido posible encontrar un obrero que de manera continua y permanente se dedicara a realizar las labores de cava con la mentada máquina”.

Acta Cabido da HSLG de Castrelo de Miño.

Xullo de 1964. ACAT

Nese marco e nese proceso vemos o abandono daquelas explotacións como o observamos igualmente hoxe as de pequenas leiras de viticultores envellecidos que deixan de traballar pés de viña a cepachán, vedrañas espaldeiras con aramiados oxidados ou latas, lobios e emparrados orfos de atención.

Un dos atrancos máis salientables é a reducida extensión das explotacións vitícolas e a excesiva parcelación da terra cultivada, xustillo estrutural que condiciona moitas das innovacións practicadas ou demandadas. Isto condicionou, e aínda condiciona, os rendementos obtidos polo cultivo do viñado, as perspectivas de cambio e mellora para as familias viticultoras e para a modernización técnica dun traballo no que a mecanización de distintas angueiras do ciclo vitícola forma parte do horizonte que se abre para producir e reproducir a acción económica e a existencia social que faga viable este sector en Galicia baixo as condicións de competencia e mercado global polo que nos aventuramos.

“Aquí as fincas son mui pequenas [...] cando repartimos, repartimos as fincas case enteiras [...]”

12. Esta cuestión é tratada por Domínguez Castro, Luis (1995): “Reflexións en torno ás crises vitícolas do Ribeiro contemporáneo”. En: J. De Juana e X. Castro: Anexo. VII Xornadas de Historia de Galicia. Aspectos históricos de Ourense. Ourense: Deputación Provincial.

13. Ao respecto, consultar Collarte Pérez, A. (2006): *Labregos no franquismo. Economía e sociedade rural na Galiza interior: As “hermandades sindicales” en Ourense (1943-1978)*. Ourense: Difusora de Letras, Artes e Ideas, pp. 148ss.; Collarte Pérez, A. (2004): *Historia contemporánea (s.XX)*. Avance da Documentación multidisciplinar para o programa museolóxico e o proxecto museográfico do Museo Galego do Viño (Museo Etnolóxico. Ribadavia: inédito). Os testemuños citados do Arquivo das Cámaras Agrarias de Toén (ACAT) proceden da Memoria redactada por este historiador.

pero hai xente que non [...] son mui pequenas e pra meter o tractor, non dá, para que o tractor ande nas viñas hai que ter un tractor como é debido e hai que ter espacio suficiente. Hai que ter polo menos unha hectárea”.

J. Valdeorras

As limitacións estruturais sinaladas converxen coas tendencias sociodemográficas (envellecemento, abandonos e despoboamento) xerais no país e moito máis acentuadas as zonas vitícolas do interior (Lugo e Ourense). Problemas diagnosticados xa de vello e en absoluto corrixidos hoxe, porque a percepción dos que viven esta realidade e a análise dos que a observan e describen constitúe un tena recorrente como recorrente é falar da parcelación excesiva das propiedades cultivadas, das deficiencias na comercialización dos caldos, das bondades do cooperativismo, das eivas xestoras das cooperativas existentes ou da emerxencia dun “matute investidor-financeiro” cando non desapareceu por completo a adulteración e a fraude nalgúnha empresas vinícola.

“[...] O Consello Regulador está apoiando unha política solamente de capital alleo [con] capitales procedentes doutros sectores da economía [con] e esos son polos que aposta [...]”

H. do Salnés. Rías Baixas

Unha etnografía do presente nun horizonte de porvir

Nunha obra recente, Arjun Appadurai (2015) lembrábanos que durante máis dun século as ciencias sociais trasladaron unha concepción de cultura que a ligaba esencialmente ao pasado. A cultura e o seu

conxunto patrimonial fuxía do presente e ignoraba o futuro, esquecendo que a noción de patrimonio cultural dera un salto cualitativo, incluso no campo normativo e legal, para superar a visión limitada e certamente incompleta da expresión “patrimonio histórico”. Dito salto foi máis nominativo ca real e vemos como aínda hoxe investigadores, divulgadores, xornalistas e políticos utilizan de maneira imprecisa, ao tempo que impropia, o vocábulo tradición. Appadurai sinala que as palabras clave utilizadas nos discursos da cultura eran, e aínda o son, *bábito, costume, herdanza, tradición* e compara esa utilización cos discursos sobre o desenvolvemento económico e social que manexan termos como *plans, esperanzas, obxectivos* ou *metas*: nun caso uns termos que nos levan ao pasado e noutro unhas verbas que nos orientan cara ao porvir. Compara o antropólogo estadounidense a antropoloxía coa economía, dúas ciencias construídas na contemporaneidade (ss. XIX e XX) que sitúan os seus suxeitos respectivos en campos opostos, abeirados uns nos tempos da lembranza e con presenza dominante os outros no horizonte das posibilidades futuras¹⁴.

Certamente a antropoloxía e os relatos etnográficos, a patrimonialización cultural postulada por eses relatos e as musealizaciones conseguíntes fican atrapadas nun “pasadismo” descrito xa por varios etnólogos europeos¹⁵ que, ao tempo que difumina a observación etnográfica dos temas tratados, reduce a visións histórico-arqueolóxicas os fenómenos que contempla e as realidades das que fala. Parafraseando a Appadurai falaremos da conveniencia de reincorporar o futuro á paleta pintada polos sucesivos etnógrafos, pero incidiremos na pertinencia de incorporar tamén o presente como imaxe directamente observable e como dispositivo que pro-

14. Appadurai, A. (2015): *El futuro como hecho cultural. Ensayos sobre la condición global*. Buenos Aires: Fondo de Cultura Económica, pp. 237-241.

15. Temos sinalado en traballos anteriores este “pasadismo” que remite as descrições etnográficas de apeiros e instrumentos ao rango de antigüidade que mostren (Sierra Rodríguez, X. C. (1999): “Experiencias de patrimonialización e musealización. Identidade local en concellos non urbanos”. En: *Galicia fai dous mil anos. O feito diferencial galego. III. Antropoloxía*, vol.2. Santiago de Compostela: Museo do Pobo Galego, pp. 302-303), esquecendo os procesos de cambio e movemento (sucesión e diacronía) formulados anos atrás pola etnoloxía francesa que falaba da triloxía “apeiros, instrumentos e máquinas”. Nesta triloxía diferenciábanse as seccións de apeiros vedraños dos que dan conta de equipamentos modernos e propios da produción agroindustrial: Trochet, J.-R. (1987): “Éléments de méthodologie pour une étude des collections ethnographiques se rapportant à l'ancienne agriculture”. En: *Muséologie et Ethnologie*. Ed. Réunion des musées nationaux, e Jaoul, M. (1987): “Une collection type, ses limites et ses prolongements: L'objet industriel”. En: *Muséologie et Ethnologie*. Ed. Réunion des musées nationaux. Constitúe un feito salientable a presenza de innovacións presentes na tradición feiral europea de finais do s. XIX e de comezos do XX que inclúen nos seus repertorios expositivos elementos propios da economía agraria e industrial (Collet, I. (1987): “Le monde rural aux expositions universelles de 1900 et 1939”. En: *Muséologie et Ethnologie*. Ed. Réunion des musées nationaux. Alí os cambios técnicos son doadamente exhibidos como aconteceu igualmente en Galicia na Exposición Galega de 1909 –Fernández González, A. I. e Giráldez Rivero, J. (2009): “Santiago 1909: A economía galega no escaparate da exposición regional”. En: C. García Martínez e R. Mendez García (eds.), *Exposición Galega de 1909. Conmemoración do 1º Centenario. Exposición Regional Galega. Santiago 1909*. A Coruña: Consorcio de Santiago-Museo do Pobo Galego-I.E.G. “Padre Sarmiento”–, onde foi presentada unha inhabitual daquela marca de viños embotellada: as Bodegas Gallegas de Os Peares.

porciona a inmediateza dunha relación mediada que enguedella o pasado necesario co futuro obrigado para elaborar un discurso etnográfico crítico e, ao tempo, emancipador e non alienado.

Isto suxírenos mudar certas teselas do mosaico cultural deseñado mediante o relato etnográfico e aconséllanos modificar o enfoque dado ao patrimonio cultural etnograficamente interpretado. A historiografía contemporánea ten aportado un corpus crítico e solvente que deixa verdadeiramente espidos os esquemas descritivos dunha etnografía atrancada en postulados desfasados. Unha etnografía desasistida do trempiado etnohistórico necesario e do discurso dialóxico que enuncia e promove a antropoloxía. A historiografía contemporánea, para o mundo vitivinícola galego centrada na investigación de varios xeógrafos e historiadores –Pérez Alberti, Santos Solla, Domínguez Castro, Soutelo Vázquez e Collarte Pérez¹⁶– nutre con abundosas referencias o marco descritivo no que desenvolver unha nova narración etnográfica. Os marcos conceptuais no que tal narración atopa o seu encaixe vémoslos reflectidos en estudos de historiadores, etnohistoriadores e antropólogos¹⁷ que trazan as liñas polas que procede guiar as cuestións doadas de etnografiar e os items configuradores dun novo relato culturalmen-

te representativo da realidade actual dos agrosistemas galegos. Coidamos por iso que a observación do proceso acelerado de cambios producidos nos territorios vitivinícolas, os estudos realizados sobre ditos procesos e as conclusións aportadas pola historiografía contemporánea respecto da sociedade existente neses territorios convidan a unha reorientación do paradigma etnográfico manexado pola etnoloxía galega “clásica” para achegármolos desde outra perspectiva ás comarcas caracterizadas polo monocultivo vitícola. O concepto explicativo de “adaptación”¹⁸ utilizado para comprender o paso da agricultura precapitalista a outra mediada pola penetración do capitalismo industrial no agro constitúe unha noción procesual que cómpre integrar nun marco político, social e territorial no que a conxuntura aldeá pasa a depender dunha estrutura maior, o Estado¹⁹, baixo o que se manifestan as condicións de cambio esixibles e esixidas polo modelo liberal triunfante no período da Restauración a cabalo dos séculos XIX e XX. Estes conceptos, estes marcos e estas estruturas foron doadamente examinadas por Luis Domínguez Castro para o espazo vitivinícola galego máis representativo, o Ribeiro, e as narracións etnográficas redactadas non traduciron sempre baixo os parámetros culturais apropiados o que abrollaba deses marcos e desas estruturas. As per-

16. No ámbito dos xeógrafos: Pérez Alberti, A. (1981): “Aproximación xeográfica aos vales fluviais de Galicia”. *Cuadernos de Estudios Gallegos*, tomo XXI; Pérez Alberti, A. (1981): “O Ribeiro. Ecoxeografía e paisaxe”. En: X. C. Sierra Rodríguez (Coord.): *O Ribeiro. O viño da cultura. A cultura do viño*. Pontevedra: Mirabel Editorial, pp. 27-55; Santos Solla, J.M. (1989): “Asociacionismo vitivinícola en Galicia”. *V Coloquio de Xeografía Agraria*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, pp. 623-636; Santos Solla, J. M. (1992): *Geografía de la vid y el vino en Galicia*. Pontevedra: Deputación Provincial. No campo dos historiadores: Domínguez Castro, L. (1992): *Viños, viñas e xentes do Ribeiro. Economía e patrimonio familiar, 1810-1952*. Vigo: Edicións Xerais [obra de referencia na etnohistoria da vitivinicultura galega]; Domínguez Castro, L. (1993): “Gastos e cultivo de una hectárea de viñado en la comarca del Ribeiro: 1910-1935”. *Boletín Auriense*, XXIII, pp. 239-248; Domínguez Castro, L. (1998): “O mundo da viticultura galega contemporánea: a comarca do Ribeiro”. En: J. De Juana e X. Castro: *Grandes transformaciones en la historia contemporánea de Galicia. X Jornadas de Historia de Galicia*. Ourense: Deputación Provincial, pp. 105-121; Domínguez Castro, L. (1999): “Sindicalismo vertical y cooperativismo: los orígenes del cooperativismo vitícola en O Ribeiro (Ourense)”. En: *Tiempos de silencio. Actas del IV Encuentro de investigadores del franquismo*. València: Universitat de València, pp. 326-332; Domínguez Castro, L. (2001): “O Ribeiro. Historia: Idade contemporánea”. En: X. C. Sierra Rodríguez (Coord.): *O Ribeiro. O viño da cultura. A cultura do viño*. Pontevedra: Mirabel Editorial, pp. 152-181; Soutelo Vázquez, R. (2000): “Organización y movilización campesina en el Ribeiro ourensano, 1880-1936”. *Minius*, VIII, pp. 101-149; Soutelo Vázquez, R. (2001a): “Las uvas de la unión. Organización y movilización campesina en la vitivinicultura gallega: El Ribeiro ourensano, 1880-1936”. *Historia Agraria*, nº 25, pp. 121-156; Collarte Pérez, A. (2003): “Aspectos do cooperativismo agropecuario franquista en Ourense”. *Murguía*, nº 1, pp. 67-85; Collarte Pérez, A. (2003): “O cooperativismo nas transformacións sociais e agrarias dunha área vitivinícola galega: Ribeiro, 1950-1975”. En: *Futuro dos territorios rurais numa Europa alargada. V Coloquio Hispano-Português de Estudos Rurais*. Bragança: Escola Superior Agrária. Formato CD-ROM; Collarte Pérez, A. (2006): *Labregos no franquismo. Economía e sociedade rural na Galiza interior. As “Hermandades sindicais” en Ourense (1943-1978)*. Ourense: Difusora de Letras, Artes e Ideas.

17. No relativo aos cambios técnicos e ao que a etnografía clásica denomina “cultura material” e á nova tradición francesa, antes citada, da “tecnoloxía cultural”, cómpre como referencia historiográfica obrigada a consulta de Fernández Prieto, L. (1992): *Labregos con ciencia. Estado, sociedade e innovación tecnolóxica na agricultura galega, 1850-1939*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia. No tocante ás mudanzas desde unha perspectiva antropolóxica resulta esencial Iturra, R. (1988): *Antropología económica de la Galicia Rural*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, e o traballo posterior deste autor, (1999): “Campesiñado e identidade”. En: *Galicia fai dous mil anos. O feito diferencial galego. III. Antropoloxía*, vol I. Santiago de Compostela: Museo do Pobo Galego, pp. 97-117.

18. Aplicado por distintos representantes da nova escola de historia contemporánea da Universidade de Santiago, vén paradigmaticamente explicado en Artiaga, A., Balboa, X., Cardesín, J. M^a, Fernández Prieto, L. e Hervés, H. (1991): “Agricultura y capitalismo en Galicia: una perspectiva histórica”. En P. Saavedra e R. Villares: *Señores y campesinos en la península ibérica. Siglos XVIII-XX. Campesinado y pequeña explotación*, 2. Barcelona: Crítica.

19. A conxuntura da aldea no marco do Estado, fenómeno paralelo ao proceso de penetración do mercado capitalista no agro, foi doadamente analizada por Cardesín Díaz, J. M^a (1999), “Mercado, Estado e Aldea: a construción do campesiñado en Galicia”. *Galicia Fai dous mil anos. O feito diferencial galego. III. Antropoloxía*, vol.1. Santiago de Compostela, pp. 131-153.

Chimpín con tinalla e culeiros, camiión con capachos plásticos e tractor cos novos recipientes de vendima

manencias fixadas nun horizonte cultural e cronolóxico determinado –decote preindustrial– substituían uns arquetipos en gradual e desigual mudanza por estereotipos ausentes de modificacións e de aparición de imaxes novas e alternativas. O carro de bois coa tinalla protagonizaba os relatos da vendima sen darlle paso aos *chimpíns* ou pequenos tractores a motor que o foron desprazando. O culeiro ou o cesto vendimo erguíase como fósil guía que falaba das costas dos carrexóns transportando recipientes de

madeira acugulados de acios. As bolsas de plástico, hoxe abeiradas, os monicos tamén de plástico ou as actuais caixas plásticas mellor adaptadas para que respiren os bagos e para se acomodar nos volquetes de *chimpíns*, tractores e camionetas non asoman nas viñetas da iconografía etnográfica. Igualmente o equipamento industrial incorporado ás grandes adegas industriais e cooperativas e tamén ás dos pequenos e medianos colleiteiros non semellan utensilios e máquinas aceptadas para construíren narrativas etnográficas.

Se revisamos traballos, artigos, sínteses e, no seu conxunto, os textos etnográficos que pretenden describir a realidade agraria de Galicia e, nomeadamente, a específica dos territorios e comarcas vitivinícolas, observamos que nos trasladan unha imaxe inexistente ou inadecuada para reflectir o que desde hai máis de corenta anos acontece na vitivinicultura galega e, fundamentalmente, nas comarcas máis representativas do agrosistema vitícola. Tampouco mostran ditos textos a relación comparada entre mudanzas manifestas e permanencias contrastadas e como o conxunto de trazos que caracterizan o marco territorial de leiras e parcelas, os equipamentos técnicos para o traballo das viñas, a estrutura social que identifica e segmenta a poboación destes territorios, o universo da adega e da súa transformación técnica, xestora e comercial, o marco societario e o universo simbólico no que se disolven, entre outras, as cuestións identitarias mostran facianas novas, iconografías en transición e realidades relictas. As crónicas etnográficas aludidas ofrecen en moitos casos unha comparación deficiente, noutras inexistente e en moitas outras unha estampa case arqueolóxica escasamente recoñecible na realidade presente.

Cómpre, en consecuencia, mudar o relato e situármolos na dimensión temporal desde a que observamos, o que non supón necesariamente esquecer o pasado ou eliminar as descrições etnográficas coincidentes cunha realidade hoxe modificada. Ditas descrições son a materia que nos orienta sobre os cambios percibidos e a historicidade que configuramos para entendelas, e serven como vector da comparación necesaria que nos ilumina sobre a especificidade das mudanzas detectadas. O que se transforma e o que permanece conforman o esquema sobre o

que podemos reelaborar un relato etnográfico máis acaído para situármolos no presente e para ter esa percepción etnográfica do futuro que reclama Arjun Appadurai²⁰. Tal esquema asoma ante a mirada do observador atento e percíbena tamén os que lembran decote ou episodicamente as paisaxes que lembran e a vida transformada das parroquias e aldeas de orixe. Estes últimos, protagonistas do cambio e, moi especialmente, da sensación de mudanza que experimentan con desorientación e desacougo, procuran narrar a historia que lles afecta enguedellando vimbios de esperanza. E procuran igualmente actuar socialmente para intervir no futuro con propostas innovadoras e alternativas, sostidas por ideas forza cheas de argumentos e de sentido.

Resulta pertinente mostrar como feito encadrable no dito unha experiencia singular desenvolvida nos últimos dez anos no Ribeiro, que enlaza actitudes, valores e saberes do pasado con propostas, ideas e comportamentos do porvir, articulando unha noción insuficientemente definida da tradición como canle e marco de procesos que ela mesma traza. Referímonos á iniciativa que desemboca no mes de novembro de 2008 baixo a etiqueta xurídica de Solaina Minei, S.L. Independentemente do interese económico, social e territorial que esta empresa conleva, os aspectos culturais que promoven e dinamizan esta experiencia posúen un enorme significado, porque o proxecto posto a andar por un feixe de veciños de As Bouzas, no municipio de Castrelo de Miño, nace dunhas relacións tecidas con tramas e urdidos propios do comportamento parental e veciñal da aldea.

“Lémbrome dende pequeno, xa fai unhas catro décadas, que foi sempre unha aldea unida, dende sempre os veciños xuntábanse para arranxar camiños, buscar e facer a traída da auga, algunhas tarefas do agro, como pode ser arado en común de algunha leira, sementeira das patacas, ou facer a augardente, onde ás noites os veciños puñan en común as súas andanzas ou preocupación, e incluso comían unhas patacas asadas e tomaban un grolo de viño [...] Logo isto foise perdendo pois cada cabeza de familia foi comprando o seu tractorciño, todos coñecemos o Pascualí.

Os camiños xa o Concello os foi afirmando, vendíanse as uvas e a administración puxo trabas para facer a augardente de modo artesán, e un longo sen fin o que levou a que cada veciño máis ou menos se adicara ó seu [...] Aínda que se produce unha pequena mecanización por chamala de algún xeito, o gran problema do agro seguía aí: o minifundismo”.

Promotor de Solaina Minei.

Presentación do proxecto (O Ribeiro)

Segundo testemuños dos asociados a esta experiencia, xente nova orixinaria desta zona de Castrelo, moitos deles residindo e traballando fóra, voltaban con frecuencia para recuperar vínculos, bens materiais e sensacións afectivas, acordando varios deles crear unha Asociación de veciños, erguer un local social e reactivar lazos de amizade e de lecer como a recuperación das festas locais, tanto cíclicas como patronais. Destes encontros e relacións xorden reflexións sobre o estado do agro, sobre os abandonos de leiras e cultivos e sobre o futuro que se albisca. Estes intercambios informais configuran un abrente esperanzador que coidan necesario e, ao tempo viable, que tratan de materializar mediante unha proposta de reactivación vitivinícola na contorna da aldea das Bouzas. Xorde así no ano 2007 unha cooperativa ou sociedade, baixo a etiqueta de Polígono Agrario de Asociación, logo de avaliar outras fórmulas xurídicas e administrativas como unha concentración parcelaria, ao abeiro da tutela pública, ou unha concentración de parcelas privada. A fórmula elixida só esixía contar cunha maioría moi cualificada, pero non coa unanimidade da concentración parcelaria privada, e non se alongaría nun proceso de máis dunha década como sucedería coa opción da concentración parcelaria clásica. Os promotores, xente nova e de idade mediana, precisaban aproveitar o plan de estruturación do viñado que a Consellería do Medio Rural do goberno bipartito presentaba en decembro daquel ano, coa denominación de Plan Ribeiro de Reestruturación do Viñado, polo que urxía dar os pasos necesarios para acceder ás axudas contempladas no Plan e dispoñer da asesoría técnica e agronómica dos organismos da Consellería. En xuntanzas sucesivas acóutanse decisións técnicas –identificación de leiras e lindeiros

20. Appadurai, op. cit., pp. 375ss.

As Bouzas (Castrelo de Miño). Labores de desmorte e cepas plantadas na estrutura de socalcos realizada

co apoio dos veciños de máis idade, cortas de madeira, etc.- e fórmulas xurídicas, xestoras e organizativas, entre elas a redacción de estatutos, a definición de asociados coa garantía da sucesión entre proxenitores e descendencia e a concreción das participacións da cada asociado coa especificación da porcentaxe de capital aportado, concluíndo o proceso organizativo coa creación da sociedade limitada Solaina Minei.

O comezo e desenvolvemento deste proxecto colectivo conleva a definición de fases para converter o parcelario achegado á empresa nunha explotación vitícola única, logo da diagnose de partida que fundamentalmente supoñía cuantificar as parcelas achegadas, avaliar a superficie media por parcela e delimi-

tar a superficie total (ao redor de 30 Has). Tamén esta diagnose examinaba a cuestión dos accesos existentes antes da concentración e as cuestións sociodemográficas e económicas das que se partía e que motivaran o comezo desta aventura. As fases definidas para reestruturar a paisaxe parcelada e disolvera na nova explotación -consensuadas con Medio Rural, que asumira a redacción do proxecto técnico no decurso do ano 2008- foron divididas en tres (2009, 2010 e 2011) acollendo as dúas fases iniciais o 80% da superficie total da explotación proxectada e a última o 20% restante. As accións máis relevantes foron os movementos de terra, as obras precisas para a rede de accesos e camiños, as desfondas e arrinques para organizar a nova plantación e a construción de socalcos cos conseguíntes desmontes e explanacións. O proceso de plantación discorreu neste mesmo trienio, programándose 12 Has para 2009, 10 Has para 2010 e 6,5 Has para o período final e, coherentemente co discurso de partida, as castes escolleitas foron as representativas da tradición que se restauraba, nomeadamente treixadura, loureira, albariña e godello nas viníferas brancas, e o souzón, caíño e mencia nas tintas.

A experiencia en marcha na localidade de As Bouzas, en Castrelo de Miño, responde en boa medida ao esquema descrito e analizado por Jean-Pierre Darré relativo ao comportamento nas sociedades agrarias inseridas en contextos industriais de persoas que se promoven a si mesmas como actores locais que encarnan espazos sociais de coacción e de co-produción de normas e estratexias. Define Darré o grupo profesional local (GPL) como un colectivo con actividades previas diversificadas e pertenzas variadas que mobiliza a persoas que estruturan un cadro de vida e un marco de acción e traballo. Nun contexto determinado mestúranse identidades étnico-territoriais e actividades “profesionais” que se implican para “a produción de coñecementos e prácticas, de actividades e, consecuentemente, de identidades”²¹. O acontecido nesta parroquia de Castrelo de Miño responde plenamente ao feito

21. Apuntamentos que fai J.-P. Chaveau (director de investigación da Office de la recherche scientifique et technique outre-mer, hoxe substituída polo Institut de recherche pour le développement) na introdución (pp. 7-10) á obra de Darré, J.-P. (1996): *L'invention des pratiques dans l'agriculture. Vulgarisation*

de que a “asimilación dunha novidade soamente se dá cando tal novidade é obxecto de conversas (entre iguais particularmente) e de intercambios orais”²² e certamente o que aquí sucede é que as posibilidades de adopción de novas técnicas e de recursos adicionais de mecanización dependen de estruturas de comunicación existentes (ou logradas) localmente. O que o proceso de As Bouzas mostrará no futuro é se “a modernización e o cambio provocan competencia (interna) e, conseguintemente, provocarán unha diminución no sentido de cooperación na aldea”, como o mesmo Darré ten verificado en experiencias da Lorraine francesa²³. A figura xurídica pola que optaron o medio centenar de asociados e a garantía de copropiedade da fórmula *polígono agrario de asociación* (PAA) outórgalles moita con-

fianza no horizonte que agardan, no que o viñado recreado vai fornecer o froito para unha marca de vinificación que leva a denominación da empresa. Os investimentos logrados polas propias achegas e polas subvencións de Medio Rural favorecen a adquisición de novas máquinas para o traballo da viña e tamén para os posteriores labores de vinificación. Isto, como os restantes dispositivos activados neste proceso, acontece nas condicións máis favorables cando a experiencia opera baixo condicións doadas para a comunicación coa súa contorna e facilita as canles de mediación: entre os promotores da iniciativa, entre eles e os residentes maiores da aldea e entre o conxunto de actores e de institucións político-administrativas que apoian, asesoran e tutelan o polígono agrario de asociación descrito²⁴.

et production locale de connaissance. Paris: Éditions Karthala. Esta publicación encádrase nos estudos de antropoloxía do desenvolvemento rural, que manexan o concepto descritivo de Grupo Profesional Local (GPL), herdeiro en parte da noción de Grupo Estratéxico difundido por Olivier de Sardan, J.-P. (1995): *Anthropologie et Développement. Essai en socio-anthropologie du changement social*. Paris: APAD-Karthala.

22. Autocita de Darré (1966), pp. 22-23, tomada do seu traballo (1965) *Réseaux de communication orale et information d'origine extérieure*, obra polycopiada.

23. Cuestión que este autor expón en (1999): *La production de connaissance pour l'action: Arguments contre le racisme de l'intelligence*. Paris: La Maison des sciences de l'homme-INRA, p. 27 (obra reeditada en 2006) e na que Darré mostra o encontro entre distintas perspectivas e racionalidades e como as escollas que cada grupo fai atopan a súa saída no marco diferencial dese encontro (p. 149).

24. O indicado pode axudar a comprender outros procesos nos que o societarismo agrario aproveita os grupos de veciñanza e parentesco, as estruturas profesionais e técnicas que transmiten diferentes innovacións e os axentes políticos e comerciais que se interfíren nas redes de relación construídas. No caso de As Bouzas o apoio recibido por Medio Rural, co seu conselleiro (Alfredo Suárez Canal) á fronte, foi decisivo.

Raigame